

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1980 — Ч. 9 (237)

О. СМОТРИЧ: ДВНАДЦЯТЬ ЕСКІЗІВ

І. ПОМЕРАНЦЕВ: НА ВОЛОСИНЦІ

Б. БОЙЧУК: ЗУСТРІЧІ З П. ВІРСЬКИМ

**Ю. ЛУЦЬКИЙ, І. ТЕСЛЯ: КУБІЙОВИЧЕВІ
ВІСІМДЕСЯТ РОКІВ**

**І. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: СВІТОГЛЯД
ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

В. ГРИШКО: МОНТУВАННЯ ПРОЦЕСУ СВУ

М. ПРОКОП: ПОРУШЕННЯ ПРАВ В УКРАЇНІ

Б. ЛЕВИЦЬКИЙ: ІСЛЯМСЬКІ НАРОДИ СРСР

А. СЕЙТМУРАТОВА: МУСУЛМАНИ В СРСР

А.-Г. ГОРБАЧ: ЖИТТЯ В СУЧАВІ

**"SUČASNIST" — SEPTEMBER 1980
HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19**

У ближчих числах "Сучасности" заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

- нові поезії Емми Андіївської, Олега Зуєвського, Ліди Палій та Мойсея Фішбейна,
- «Магія Косинчиного слова» Докії Гуменної,
- «Проект на академію Бродів» Юрія Тарнавського,
- «Харківська трагедія», спогади Дори Штурман,
- «Гамлет проти Сталіна», спогади Івана Майстренка,
- статтю Івана Кошелівця «Туга за катарсисом (післяювілейне про Миколу Бажана)»,
- статтю Ігоря Качуровського «Нащадок кривавого бандуриста»,
- статтю Г. Костюка «... що вгору йде...»,
- статтю Якуба Свенціцького «Польська демократична опозиція»,
- статтю Богдана Рубчака «Меандрами Віри Вовк»,
- статтю Хуана Матесанса «Проблеми національностей в Еспанії»,
- статтю В. Шандора «Бенеш в екзилі і карпатські українці»,
- статтю С. Процюка «Голод 1933 р. в новій радянській повісті»,
- «Мої друзі» Віри Вовк.

Іван Майстренко

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Мюнхен, 1979, 260 ст. Обкладинка Ореста Слупчинського. Книжка складається з таких розділів: Передісторія КПУ, Створення КП(б)У і збройна боротьба за советизацію України, КП(б)У в добу НЕПу і українізації, Поворот більшовизму до російського великодержавія, КП(б)У під час війни і в повоєнний період, КПУ після смерти Сталіна (доба Хрущова), КПУ в добу Брежнєва, Ленін і національне питання.

Ціна: 8 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висипати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1980

Ч. 9 (237)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001 U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ДВАНАДЦЯТЬ ЕСКІЗІВ ДО НІКОЛИ НЕ НАПИСАНОЇ ПОЕМИ

Олександр Смотрич

1

До будинків з парку
добігали останні теплі
хвилини,
під першим снігом мокла
чорна лавка,
дуби алеями спинились
задубілі,
на волоцюзі мерзла
кожна дірка, кожна
латка,
і снилась волоцюзі
духова оркестра,
в кінці алеї — клюмба,
публіка й альтанка.

2

Снить ліс, закутаний
в пухку перину,
курей у курнику
зимовий огортає ранній
сон.
Коротку відслужило
сонце требу
і на ніч лізе грітись
в тісне занесене
вікно.
У когось бринькати
куплет,
заношений до дір,

потреба.
Дід вдарив пса ціпком,
щоб не вичухував той
бліх,
де треба і не треба.
Виходить з лісу
лис,
і заміта хвостом
дорогу білу
вітер.

3

Садами знову вештається
гріх —
й сади од сорому
в цвіту й дурмані.
Радіють люди, пси,
тролейбуси й трамваї.
Весна
немов халва
й рахатлукум
по зимній страві.

4

На клявішах старих рояля
пил,
на чорному роялі грають
сонця плями,
розчинене вікно
у двір,
і видно, як щенята
граються
з листками зжовклими
сонати.

5

Колодязя холодна
глибина,
відра дірявого
катастрофальна безнадія,
із дзеркала колодязя
дивилася заплетена
в косу

4

волошка синя,
і знов вода
з дірявого відра
все замутила.

6

Напівдрімав екраном
синій став,
хмар білих паруси
до берега у русі.
Не було глядачів,
лиш спраглі верби
пили віттям довгим
лімонаду
в перервах між сеансами
в задусі.

7

Печаль скрипить ночами
часом на причалі,
і проти місяця, мов слимаками
змазані,
блищать дошки —
тут ніг чийсь сліди,
вода злизала слід
останній,
лиш в пам'яті чийсь
лишились чорні тіні
білих парусів.

8

Темінь таяла
на бруку вулиць,
тротуарів,
будинки в черги ставали
на перші трамваї,
вітерець колихав
побляклі з ночі
ліхтарі,
хтось допивав
з безсоння бром,
додому крався пішки
сторож

з накраденим за ніч
добром.

9

В сон блякло небо
безголосе,
до сот останні
долітали ситі
оси.
Баби збирались
по роботі
поголосить над мертвим —
босим,
босі.

10

Літо мерло,
пільма місила
мокре небо,
леліяла чиясь рука
лелек летючих
в сірих шлейфах,
люди — піші, земні
шикувались у довгі
по дрова і картоплю
черги,
скидала яблуня
червиві до самої
серцевини
яблука — плоди,
всі до останнього,
дощенту.
Пішли дощі
й запахло од землі
медом гнилим
і віршем збляклим
без акцентів.

11

В парку оркестра
догравала з голих
пюпітрів
останні ноти,

6

алеями мело останнє
листя,
був знову час
промовити над мертвим
літом
слово урочисте.
Хтось витріпав піджак
й повів улюблену
додому —
у тісноту кімнати,
в сморід міста.

12

Народжувався день
без стогону і мук
родильних.
Штаньми ногами догори
до сонця усміхалася
білизна.
Балькон радів.
Дивак настроював
музичні інструменти,
щоб ввечері із настроєм
заграти щось про день
із перлямутру зжовклих
партитур
оптимістичне.

1979

НА ВОЛОСИНЦІ

Ігор Померанцев

Де грань, де границя між мистецтвом і життям? Ні, слово "границя" — не до речі. Границя — це гавкіт, ракети і дріт. Лишімо — грань.

Ідея музею належить людині, яка любила мистецтво, але не відчувала його. Музей — пам'ятник цій людині і кладовище мистецтву. Як не по-кладовищному все починалося! Било джерело, студене, прудке, недоріке. Жило та било. Коли життя стало не таке хистке, мистець, відчуючи споріднення з джерелом, намислив віддячитися своєму Богові і своєму першоджерелу. Я не знаю, як виглядав перший фонтан, але немає сумніву: в ньому було те головне, що є в найнездарнішому фонтані найнездарнішого парку культури і відпочинку: у ньому була вода і камінь, тремтіння і статика, дитячий голос і глухота, бритва й абразив, дівча на кулі й атлет. Дитячому голосові ніколи, на щастя, не здобути басовитости. Він слабкий тільки позірно. Бритва переживе атлета. Вода подолає камінь, тому що вона Божа улюблениця. У промінні ранкового чи призахіднього сонця, яке ще легше від дитячого голосу, джерело і камінь стають собором. На коліна, літературо: з фонтана може напитися води, хто вмирає від спраги.

Оглядаючися на майбутнє, передбачаючи минуле, бачу і розумію, чому Рим, Вічне Місто, — вічний. Він — велетенський фонтан, "гостри ножі, гостри ножі", за яким бігають діти.

На щастя, є мистці, на щастя, ми вже прожили таке довге життя, що є мистці, чії імена говорять не менше, ніж ліс, хвиля, ущелина. Є ідеї, що втратили форму ідей. Для прикладу, площі. Площі — це видих, розв'язка, це щасливе кохання. Міста — сюжети, свідчення тому площі. Є міста, які відстоюють кожен свій міліметр у боротьбі, бійці чи змаганні з горами і водою. Цюріх, замість того, щоб згорнути свої вулиці в рурки, набрав повні легені повітря. Від того так шанобливо розступилися гори. Змагання між Венецією й водою особливо чути ночами. На площі св. Марка — це повна перемога міста, це нищівна поразка, повна капітуляція моря. Місто, що стоїть навшпиньки і наступає саме собі на п'яти, взяло просторовий реванш, зважилося на широкий жест, свободу, і тому живе і прекрасне.

Або мости. Прощай, морфологіє, здрастуй, синтаксо. Для

когось вони були продовженням домашнього вогнища. Дерев'яний Капелльбрюке в Люцерні вкритий лускоподібним черепичним дахом. Це не оборона від дощу чи граду, а тому, що всьому, що руками створене, — бути нашим домом. Знаменитий фльорентійський Понте Веккіо — це просто вулиця над річкою Арно. Вулиця з домами, напівкишлами, ювелірними крамницями. Там уже кілька століть живуть люди. На чийсь кретинській мапі і Капелльбрюке і Понте Веккіо — стратегічні об'єкти. Що за дивовижний синонім до слова "життя" — стратегічний об'єкт.

Як воюють мистці з своїми тюрмами, що названі музеями! Чудно, що з'явився поділ на халтуру і справжнє, правдиве мистецтво. Халтура нині — те, що замовлено, що робиться на замовлення. Але все, що робили Боттічеллі чи Мікель-Анджельо — було на замовлення. Може, замовець не той тепер? Як дивно валить музейні стіни Сандро Боттічеллі: його пронизливі полотна присмеркові. Щоб додивитися, треба напружувати зір, мружитися. Так далеко, так давно колись він жив, що ріже очі і сохне в роті. Або несподівано у мюнхенському музеї в залах Кандінського бачиш столик і шафку, легковажно розмальовані мистцем. Мистці живуть усупереч музеям. Яким живим треба бути, щоб доглибно зворушувати навіть у музейних стінах!

Добре, що немає велетенського музею для міст. Як би тоді ти в'їдалася своєю охрою, Фльоренціє, в наші пори? Як погасла б, Венеціє, твоя блакить. І хіба я зауважив би, Люцерне, на одній з твоїх вулиць урочистих євреїв, що йшли з синагоги? Вони йшли в тугих темних пальтах, чорних капелюхах, з кучерявими борідками, з своїми чорноокими хлопчиками і довговолосими дівчатками. Була субота, шабаш, і тротуари люцернської вулиці обпікала хрипкуватість івриту. Вони йшли, як живі цілі, і я відчував, як на вилозі мого піджака пробивається щось колюче, жовте, шестикутне. Моє життя зависло на волосинці. На тонкій ниточці висіло моє життя. Але до чого тут життя? Я ж бо про мистецтво, про тонку грань, про освітлювальні ракети, гавкіт і дріт...

ПІД СКЛЕПІННЯ

Від вокзалу — недалеко до смерті. Тому він місце розлук, а не зустрічей. Майже всі вірші, написані про вокзали, — не про зустрічі, а про розлуки. Вокзальне повітря завжди вогке від сліз. Стиск — як на похороні. І завжди чути музику, солонувату, гіркаву. У повільності потягів, що відходять, твоя остання надія: ще можна

вскочити й вискочити, усе ще можна налагодити, відвернути. В уніформі залізничників — твій вирок: де є люди в уніформі, там кінець твоєї владі навіть над самим собою. На вокзалах — ти завжди дитина, завжди без квитка. На вокзалах своєї батьківщини — ти завжди емігрант. Жінку, яка тебе проводить, неможливо на вокзалі не полюбити. Треба поспішати. Треба квапитися все запам'ятати, бож ти від'їжджаєш назавжди. Чим проводжало тебе життя? Усмішкою проститутки, піною з пива на брудних плитах перону, дзвоном розбитої пляшки. І вибору не лишається: там ти будеш марити про усмішку, в якій не було нічогісінько, крім зусилля м'язів, брудне не морське шумовиння, музику на друзки розбитого скла. Якби знав напевно, що від'їжджаю назавжди, який обрав би вокзал: нічний нью-йоркський? Він у владі божевільних волоцюжок, несхожих навіть на старих бабів. Київський в обідню пору, залитий терпким соняшним світлом, заляпаний поглядами шпиків? Вечірній мюнхенський, де завдяки туркам і югославам починаєш любити Німеччину?

Від смерті — недалеко до неба. Вокзали — це храми. Тому в них так людно. Збудили вночі. Веліли за сорок хвилин зібратися. Стоять, поруч — у клунках, торбах, валізах — їхнє життя. З усіх торів потяги йдуть тільки на Треблінку. Ми не будемо ридати. Коло наших уст — молитва. Під прозорими склепіннями дебаркадери ми не потопоч і не одинаки, а чудовий хор: той глухий, хто нас не чує. О, підконвойні пасажири Німеччини, Вірменії, Криму, Росії — я даремно затискаю вуха: ваш хор звучить у мені, підноситься з мене.

Від неба — недалеко до землі. Я бачив жінку, що померла на вокзалі. Яке безглуздя, чому вона не поквапилася, таж її п'отяг уже тремтів нетерплячим тремтінням! Чому не як усі люди, не полюдському, вона не увійшла до вагона, не скинула свого плаща, не набрала, вмовившись, пози спокою і відпочинку? Як ми всі хвилювалися! Пощо вона зіпсувала нам останню путь, наше повільне відпливання під склепіння, услід своїм голосам?!

*З російського рукопису переклав
Іван Кошелівець*

без назви

ольга рудакевич

коли я вертався з роботи додому минулого понеділка, здається, це було минулого понеділка, точно не пам'ятаю, але коли я вертався з роботи додому (здається, таки минулого понеділка), я побачив жінку. дружину свою побачив. спочатку це мене якось ніби і не вразило, дивився я на неї і подумав собі: чимсь вона мені знайома, ця жінка. хода якась ніби знайома, голову тримає якось ніби дивно знайомо. подумав собі так і пішов далі. до автобусної зупинки. вже і знайома моя, та з якою я їжджу разом автобусом, зранку на роботу, а ввечорі додому, вже і ця знайома моя кивнула мені, щоб я приспішив ходу. я приспішив. приспішив, думаючи: чимсь жінка та така знайома. і глянув на неї ще раз.

глянув і впізнав. дружину свою. в довгому зеленому пальті з довгим кольоровим кашне навколо шії. вона не любила того кашне, казала, от яке воно грубе і довжелезне, але доводилось вдягати, бо іншого не було. і пальто доводилось вдягати, бо іншого не було, а пальто старе, виношене. колись любила вона ходити по крамницях дивитися на гарний одяг, а тоді перестала в крамниці ходити (казала, продавщиці дивляться на мене, ніби мені не слід тут бути) і лиш на вітрини ходила дивитись, а потім і на вітрини перестала ходити дивитись. що я ходжу тільки та оближуюсь, казала. ліпше того всього не бачити. тепер ходила в місто лише, коли дітям треба було щось купити.

а на ногах ковбойські чоботи. гарні. шкіряні. купили ми їх разом, здається, минулого року на розпродажі. їх доводилося потім ще до шевця носити, щоб прибив гуму на підшви, а то такі слизькі були, що не можливо було в них ходити. між чобітьми і пальтом видно спідницю. широку, вишневу. недавно якраз пошила собі. годі, казала, вже в джинсах ходити.

(я й не зчувся, що вже їду за нею, за дружиною своєю.)

цікаво чи вона рукавиці забула (вона вічно все забуває), руки глибоко в кишені запхала. мені кортіло догнати її, кортіло заглянути в очі, всміхнутися їй, запропонувати свої рукавиці. кортіло взяти її під руку і крокувати з нею вперед, нікуди, просто вперед. з нею разом. навіть не докоряючи, що йде невідомо куди, дітей самих лишила (чи до сусідки відвела?)

(чому вона так помалу йде?)

взагалі вона якось дивно почала поводитись останнім часом.

недавно оце приходжу я додому, а її ніде не видно: кухня порожня, в їдальні нема, у вітальні нема, питаю дітей, де мама, а вони кажуть, нагорі. може не добре їй, думаю, вона ж завше в цей час у кухні порається, вечерю варить; поспіхом роззуваюся, жакет лишаю в кухні на стільці і біжу нагору. а вона малює. на стіну приліпила величезний папір і малює. приліпила папір, включила радіо, і малює. включила радіо, курить цигарку і малює. мене коли побачила, здивувалась: хіба вже так пізно? дивно, що вона так помалу йде, мені трудно втриматися за нею, щоб не догнати, звичайно коли вона без дітей, то йде швидко (я люблю її тримати попід руку і крокувати з нею разом), а тепер ніби і сама, а йде так наче із петрусем.

їй сумно. я це знаю: їй сумно.

підсвідомо я це весь час знав, підсвідомо мене це мучає. виснажує. тепер, ідучи за нею, спостерігаючи її здалека (стежачи за нею майже підступно), я бачу: їй сумно.

тому помалу йде.

тому руки так глибоко в кишені позапихала.

ще давно колись сиділи ми з нею вдвох (це було в п'ятницю, пам'ятаю) в кухні за столом, вино пили. вона сиділа, як завше, на краєчку стільця, пальцем виводила якісь фігури по столі і каже: я не знаю, що це зі мною таке, мені весь час так ніби бракує чогось, весь час хочеться чогось, якась така спрага, і я ніяк не можу зрозуміти, що це таке зі мною, тобі таке буває, чи може я якась не-нормальна. я напевно сказав, підемо завтра в кіно, або щось таке. свічка так гарно миготіла, і я собі подумав, пам'ятаю: була б гарна фотографія дружини при такому освітленні. тіні так цікаво падали.

а передвчора хтось із дітей запитав: мамо, чому ви такі сумні? вона аж ніби фізично спробувала той смуток відігнати, а у відповідь схопилась і почала з дітьми по хаті ганяти, як навіжена. діти зраділи: змагання — змагання — змагання — мамо це — змагання? аж хата ходором ходила. а мені в ту хвилину стало страшно: яка вона незрівноважена. яка вона дитина. (чомусь зустрічні люди почали оглядатись. на дружину мою.)

може з нею щось сталось, щось не в порядку може?

я не витримав.

почав пхатись, переганяти всіх, хто був між мною і дружиною. догнав.

вона плакала.

я здивувався.

поклав руку їй на плече: що таке, що сталось, чому ти плачеш? нічого не каже. плаче.

кажу: не плач, не треба.

витягнув хустку на ніс. зупинились. витираю їй очі, щоки, ніс.

люди нас обходять, оглядаються. мені ніяково.

ходім на каву, кажу.

вона не вгаває, ой Господи, що ж мені робити, як її заспокоїти, годі годі чому ж ти плачеш все буде гаразд лиш скажи мені що таке чому ти плачеш не треба так.

а вона вже не плаче а реве і вже перейшла вулицю зі мною і реве і поклала голову мені на плече і реве і я відчуваю що вона зараз зупиниться і почне волати як ранений звір люди дивляться на мене я не знаю що робити як заспокоїти її Господи Господи не знаю що це таке з нею сталося не треба так кажу поліцію зараз викличуть ходім вип'ємо каву вона не чує мене волає як звір поранений я стаю перед нею хочу зупинити її зупиняю стискаю за плечі відчуваю що зараз зараз вона почне кричати і я нічого не вдію зараз ось зараз її рот відкриється чорною печерою і вона почне божевільно кричати і я дивлюся на її рот дивлюсь в очі її і бачу в очах бачу крик той навіжений дивлюсь на рот і не знаю чи кричить вона чи то мені тільки вчувається оглядаюсь мабуть ні мабуть вголос не кричала по людях орієнтуюсь що вголос не кричала і я тулю її до себе наново починаю її втихомирювати і раптом знаю що вона кричати не буде. знаю, що вона вже заспокоїться. от тільки треба ще трохи її так потримати. от тільки ще трохи і буде гаразд.

буде гаразд.

я ж знаю.

буде.

того вечора ми вернулись додому таксі. забрали дітей від сусідки (перекинулись із нею кількома словами), і я став варити вечерю. а дружина сіла дітям казку оповідати.

про левицю в клітці, чи щось таке.

ГОСПОДАР МІСТА

Василь Барка

КАРТИНА 22*

Приймальня в госпіталі; Докоморський і Клара Модестівна ввели хвору, що, відступивши від супутників і поторкавши стіну, обпирається плечима. Художниця принишкла, насторожена; голова виконкому, тяжко огірчений, злягає на ціпок.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Сядеш, доню?

МЕЛАНІЯ (тихо, як часом душевно недужі). Постою...

ДОКОМОРСЬКИЙ. З операції вертають зір.

МЕЛАНІЯ. Болем звідала: край! Не побачу вікна... краще — в рів: присиплюють вапном і загорнуть.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Не спіши: сперечасна.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (вирівнює їй пов'язку на очах і обсмикує зборки). Не нам судити. Лікар виручить.

МЕЛАНІЯ. Примара з сузірних празників обвалилась, як крива стіна. Темно: без міри...

КЛАРА МОДЕСТІВНА (взяла її руку, втішаючи). Підожди, доню! Чого присуджуватись?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Нема ж остаточних причин.

МЕЛАНІЯ (мов не чуючи, про себе: тихо). Нічого не буде! Не спеленаю дитя своє, — не загляну в очки і лобика не погладжу, не обізвуся вночі на болісний плачик. Нема стежки. (поклала долоні на пов'язані очі) Мучить мене біда моя!.. (обпустила руки в безвільності) Все.

Зліва, в дверях, прочинених раптово, біліє в чиїхсь пальцях кутик аркуша, і чути жіночий оклик.

ГОЛОС. Меланія Окерсетна, хто? — зайдіть!

Супутники відводять покликану і вертаються.

*Закінчення. Початок див. Сучасність 1980, 6 і 7-8.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Ну, з чистого неба — грім. Замучилась: не з самого болю, а — що каліка; їй ніч, можливо, зовсім. (притулила хусточку до повік)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ніхто, крім лікаря, не знає, як буде.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Тікають гості?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Співчутливі: всім серцем. Ждуть, поки видужає. Ми телеграму вдарили: щоб хвору звідси — в професорську клініку; там — світила!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Подумаю: в очах гострим ножем ходять, — здригнуся. Що за причина їй?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Він розтолкував, і ясно було. А тепер ледве думки зберу. В неї тяжкий приступ: в очах внутрішній тиск піднявся найбільш, і від того терпить оптичний нерв. Затримано відплив вологі з передніх камерок очей, потім через проточку, забув, здається, на літеру *ш*, — і до венозности. Щось розладжується, коли бува зміна: в центрах нервів чи що, або накоплять переживання стрясаючі, — тоді затримка і приступ. В неї — звуженість кута в очних камерках. Від того бува контакт райдужки і чогось, кат його побий! забув; ніби — на літеру *т*: зразу задержка цілком. Причини складні.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Він сам: чи зумів би? Справлявся ж досі. Ну, хоч і півсліпу зможем тут пристроїти.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Як не втече з павичами. Тс!.. (до лікаря, що входить, переглядаючи телеграму) Приймають?

МИРОСЛАВ. Відповідь: професор на від'їзді, клініка переповнена, оперувати тут.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Довір'я!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Чи врятується зір: тепер?

МИРОСЛАВ. Занедбано недугу. Я раніш радив...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. А скаржилась: очі мучать; біль голови — навколо них: замрячується зір. Якісь круги при лампі бачить.

МИРОСЛАВ. Чи ви, з найближчих, як однієї сім'ї, згодні: я роблю операцію?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Благаємо!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Певно, так.

МИРОСЛАВ. Отже: мій час.

ДОКОМОРСЬКИЙ (потягнувши його за рукав). Ваша вмілість: один порятунок.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Обнадієні, відходим.

*

МИРОСЛАВ (сам, крок до завіси). Мій помилковий рух — їй каліцтво, і трачу її. Не пов'яже зо мною долю, як тягар. Піде між сліпці і знидіє. А пощастить? — поїде з гостями: душевно

прив'язана. Що зроблю? Потрібна мені справність: на одну годину. (взяв ряд згорток завіси і стискає, стоячи непорушно; випустив тканину; прочинились двері, і чути погук, звичайний для медсестер)

ГОЛОС. Все приготовано, ждуть!

*

Він, трохи згорбившись, виходить.

КАРТИНА 23

Городський сад, перед початком симфонічного концерту — ввечорі. Зрідка чути спробунок струн. Два приятелі, на підпитку, піддержуючи один одного дійшли до останньої лавки.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Але не п'ю вдень, ні — ні — ні!
Будівництво. Жертвуюсь.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Теж — я: до півночі з вікройками.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Тяжко: під кулаком Баса, пудовим, як замок на монастирях. Але думка його? — дощовий червяк: потягни за кінці, зразу рветься.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Я раз в обком зазирнув: апарат Баса — мов годинник.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Циганська кузня!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Не кажу: робочість. А службовці на коліщатка схожі, здається, від кожного чути: дз!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Чому цих два? Скоро сам поморочусь: приходять громадяни в кабінет, там два Дениси Максимовичі.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Будьмо обережні! Як — з хворою?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мирослав завтра знімає пов'язки. Видужала? — яструби підхоплять горличку дзьобами. Куди?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Говориться: в райдугу; а справді — в сміттярку! Чи дозвіл дістануть?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Парламентські? Миттю! Раз концертував наш музика: на старовинній скрипці; пречудесний звук! Сподобалася страшенно закордонним. Так віддано їм і скрипку, і скрипалю в додачу. Везіть! Іменитим — все в по́блим ока. Ікон? Без числа. Що ж, побудова щастя. Тільки ми, чи випустим пташá... Хто тут?

КЛАРА МОДЕСТІВНА (із-за їхніх плечей). Начаркувались!

ДОКОМОРСЬКИЙ. З тривоги. Що — там?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Залягла в мовчанку: ні слова! — мов тіль; потопельниця свого нещастя, на дні. А здається, до Мирослава подобришала.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Мабуть, і раніш почуття крилось: під попелом —

іскра в повну пожежу.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Тут новина: в тайні. Зовсім нікому, навіть дома.

ДОКОМОРСЬКИЙ. На роті задвижка і номер; як у банку на сейфі!

ЦАЗАРЕЦЬ. Камінь в озеро: втонув — забуто.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. В госпіталь телефонували з клініки: Мирослава туди забирають. Дослідив рідкісні сліпоти і способи операцій.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Це ж як? До нього я одним боком серця приріс. Не пустим. Потрібен!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Шлють старичка: взамін.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Сусідство рушиться! як причілок.

ІППОЛІТ і НІК (наближаючись). О, музикопоклонники! Втішна зустріч!

ДОКОМОРСЬКИЙ (встав і простяг руки). Я і всі, і взаємно...

НІК. Як січення очей: вдалося?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Завтра перевірка.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Надумали брати?

*

Гості переглядаються, ніби радою про відповідь.

*

ІППОЛІТ. Припустим, з нею одружиться: кого вибрала.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Тоді?... ну, просвітлили клопіт.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Коли з честю і добровільністю, звичайно...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Вуха вірить, а кров у серці — ні. Запорука, якщо правдива, свідчить про порядність. Музика почнеться: сідаймо! — вона не бреше, бо стала б погана.

ДОКОМОРСЬКИЙ (хотів спитати, — стримавсь). А-а!

*

Розрісся скорбно-врочистий зачин.

КАРТИНА 24

Приготована до огляду очей, в операційній — Меланія: прикрита білим: поряд художниця і лікар, госпітальні одяги.

МЕЛАНІЯ (півчутно). Дякую: тільки тітці Кларі дозволили бути тут; вона мені, як рідна. Більш нікому. Не побачать горя, якщо...

МИРОСЛАВ. Спокій! один спокій. Утиштесь почуттям.
(пождав)

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Вдерж себе, доню, бо — пошкодить.

МЕЛАНІЯ (знак рукою, безвільно). Так.

МИРОСЛАВ. Тепер прошу: не рухайтесь. (поволі, поволі знімає пов'язки, — зразу ж Меланія поривно підводиться на ліктях: він стримує її, але вже встигла поглянути перед собою: з несподіваною їй самій радістю, в мимовільності від неї)

МЕЛАНІЯ. Видно: все! бачу — чисто, бачу...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Не тривож себе, ти — як свічка, гориш: гляди: душу враниш, і для очей, ой — недобре. Стишуй себе! (гладить їй руку і, разом з Мирославом, змушує обпустити плечі)

МЕЛАНІЯ. Знов бачу! Життя моє. (взяла руку Мирослава і не випускає, злігши, як попереду; він спинився, хотів щось промовити — не зміг; почекавши, обережно вивільнив руку)

МИРОСЛАВ. Слід побути зовсім тихо і нерухомо: мушу перевірити. (оглядає їй очі і накладає пов'язки) Боявся про другу операцію. Нема потреби. Але — дуже берегтися: довгий час; аби закріпився наслідок.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Погляду не спускатиму. О, тепер буду безпощадна.

КАРТИНА 25

Кімната лікаря; на простінках збір: ліра, сопілки, цитра, бубон, — і гірський краєвид; біля дверей теслярський пристрій. За вікнами надвечір'я.

МИРОСЛАВ (сам). Я розрізав ланцетом берегові зв'язки вітрильника: відносить її. Захожани домагаються полону! — недоторкані, через грім згори. Не вмію прихилити її серце — уважністю до тонів почуття її: розмовою ласкавою і душевним теплом. Вдача жіноча так спрагла відчутти вищі з'яви подій — з красою їх. Подібно до багатьох, зневажив це, як неістотне. Здається, аж трохи соромився впадати в ніжну відвертість і захоочувати її почуття розкритися своїм квітом до мене. Всюди — відносини спустошені; занедбано казкові сади з голосами солов'їними, в просторах серця. Самотоко грай і сам слухай!

Взяв сопілку і повів смутну мелодію.

Треба вчитись. Міг би знайти чарівничий круг для обох. Надто пізно: гості ввели її в свій стан, звідки трудно вирватись. Я міг би! — забракло здогаду. Проти скуки розважав би грою і співом. Тепер хто? — борсук в норі. (на стукіт у двері) Прощу!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Вам несподіваний. (сідає) В старечі очі залягла різь.

МИРОСЛАВ (оглянувши). Вечорами відпочинок: без читання. Випишу краплі.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Чули? Гості кладуть вселюдський козир з безперечною: добровільний вибір. Часом буває, що двічі два — вкрадений годинник. Сірчана прірва криється під їх призолоченими підмостками, де грають вісників прекрасної таємниці. Що за теслярство в вас?

МИРОСЛАВ. Сам зроблю ксилофон; співзвучний стрій обпиляних деревинок; сірих, як ми...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Знахід! Кращий, ніж думка сусіда про загірність.

МИРОСЛАВ (відсторонено). Можна зостатись нежонатим: теж принада. Незаклопотаність дрібницями; бо заллють, каламутна повінь.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Держіться незалежно, і трохи байдужости: кажуть, діє на жінок. Як, надія їй: поправитись?

МИРОСЛАВ (помовчав). Трудно сказати. Бідні гості! не відчують радості, коли нікого не дурити. Цього не варті двірці, напаковані жемчугом.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Істинно! Піду. Грозовиці вдарять на вокзал, якщо вона подається з гостями. Добраніч.

★

МИРОСЛАВ. Поранять і мій зір — грозовиці. Брати терпець: ніби в залізну шафу замкнув.

КАРТИНА 26

Кімнатка в госпіталі; на ліжечку сидить Меланія (сині скельця), близько — гості, на стільцях.

МЕЛАНІЯ. Надія віджила разом з видючістю. Мов несамовиття забирає.

ІППОЛІТ. Зважтесь! Переліт над прірву.

МЕЛАНІЯ. Я не бранка для палаців, мені — жити серцем.

НІК. Найсправжніш! Через день по виході звідси, ви, в передвечір'я, біля привокзальних тополь...

ІППОЛІТ. Несилувано: свідомою волею, в подорож.

НІК. Радієм про нерозлучність, — наперед.

МЕЛАНІЯ. Стверджено! — вже й не прощаюсь.

Гості подали знак долонями: відхід.

★

МЕЛАНІЯ. Дивуюся собі: роблю, чого недавно не хотіла ніяк; гіркотою гасилось. А от, мов вибух! жеврій скипів: поривний — до життя без поганщини. Зараз! Бо потім — ніколи. Не в'яжіть, мої добрі, і не дорікайте. Нехай вирвуся з туману задушного: в незнаність. Я — там, або пропала. (в двері стукіт) Можна.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Ач! як женихи, ступають. Підмовляли?

МЕЛАНІЯ (доторк до руки). Благаю: нехай це — на мою гризоту! що в місті?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Подія. Дзвоню в гостиницю, а Холодняк розкажує: фарбував під сходами, при віконці, і сів спочити. Коли чує: біля дверей гості шепчуться. Що от, беруть перекладачку — до життя гуляшого, приховуючи від наречених. Їдуть женитись. Її потай ділитимуть. Потім пристроять в обслугу для нічних домів чи що.

МЕЛАНІЯ. Як?! Це — неправда! Не могли сказати. Неможливо; я знаю.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Спитай самих: різні в очі!

МЕЛАНІЯ. Як сон; ніби сонце вкинути в плювальницю.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Згадала: з сміхом повторювали красні речення в обман: про океанію олеандрів, пташку на розквітлій гілці і діамант не в глиняній оправі, а в цінній; про діядеми, — так?

МЕЛАНІЯ (обпадає, як в знеможі). Померти надії очей моїх...

*

Сховала обличчя в долонях; помовчала; потім глянула в вікно, як невидюча.

*

Знати: брехали ввічі, ніби вітер — в розчинені вікна. Дякую за успішну операцію: другу...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Про що говориш?

МЕЛАНІЯ. Перша зняла морок з очей. Друга, ваша, зрізала більма облуди, що нарости на зір моєї душі. Бачу справжність, коли й не хочу.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (хусточку торкнула собі до повік; сховала). Сама від того перемучилась: давно. Шрам затягся на серці. Жити треба! Відкриється кращий обрій: сам собою. (припала до її плеча і зразу підвелась) Так буде: я кажу.

МЕЛАНІЯ. Втішили: забувши власний смуток. Від вас мені це — найдорожче. (помовчала) Спитаю їх: навіщо обман? Однаково, що — погубити!

КАРТИНА 27

З обох боків різноголосиця базару; посередині будка. Її назва над дверима: "Ларьок No. 3", — і слід від стираної дописки: "лодій" до числа, як до заголовної літери. На дверях замок і табличка: "Сахар кончився".

ЦЕЗАРЕЦЬ (оглядаючи почетвірну дудницю). Буде лікареві в збірку... Трішки розради; бо пацієнтка, гляди, відлетить. Чому молодість мусить зіржавіти в сіризні, як колись моя? Рятуйся, дівчино! але — коли б належно. Ні; два коятя шалажництво. Встругнути їм, годі рукавичкатись. (навштовхнувся: гості)

*

ІППОЛІТ. Наймиліша мить: знов бачимось!..

НІК. Часто щастить. Що здобули?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Штудерничка: в майно лікаря. (спробував грати)
Що при ваших пальцях?

ІППОЛІТ. Вишивка: художня.

НІК. Дзвоник з горельєфом; держачок сповитий найтоншою різьбою.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Була чутка: прибув один, а тут — вас два. Я радий; хоч тисяча. А з старечої цікавості...

ІППОЛІТ. Зорова ілюзія, що — ніби два. Цього немає; в дійсності один: Нікіпполіт.

НІК. О, так! Або Іпполітнік. З'явіть любезність і згодьтесь повірити. Ну, що вам?..

ЦЕЗАРЕЦЬ. Люблю вважати на просьбу; хай так, мені що? Будьте! Прошу теж любезности...

ІППОЛІТ, НІК. В кожен час і найбільш! Для вас — висока міра.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Прошу: то звідисько, ніби ми — один; а властиво нас — два, два: Яківцезар і Цезар'яків. Згодьтесь, ну, що вам?

*

Переглянулись.

ІППОЛІТ. Запевнено, в найкращу згідність.

НІК. Скільки завгодно.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Дякую. Тому, що перед нами — один, то казатимем тобі разом: "ти"; а оскільки ми — два, то кажи сюди: "ви". Зосталось вияснити: як з перекладачкою? — мабуть, їх теж дві? Можна поділити: цю Меланію, що в госпіталі, зоставляєм тут, а десь другу бери собі. Домовились?

ІППОЛІТ. Все ж трудність.

НІК. Тут інша справа, як взагалі з жінками. Упреться: я — тільки одна!

ІППОЛІТ. Уявіть: живемо в Африці. Тут враз вулкан! — огненна течія розділила країну пополам. В одній завоюювник завів деспотію; чотири п'ятих прибутку викачує з озлідненого люду — в банк: до вільної половини. На книжечки собі і прихильникам. Аби ззовні підпирали його стрій.

НІК. От, ваша дочка мусить зректися права — поїхати в другу половину: свободну; прочитати книги, заборонені дома. Чому зректись?

ІППОЛІТ. Кажіть чесно!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Кому я радив: зректись? При вулкані...

ІППОЛІТ. Не ставлюсь, як золота статуя з діамантовим вінцем. А кличу: відновіть право! — до білих вершин законности.

НІК. Ви проти?

*

Цезарець мовчить.

ІППОЛІТ. Жду слова для справедливости, милої вам.

*

Цезарець мовчить.

ІППОЛІТ, НІК. Ну, чого ж ви? Кажіть — що?

ЦЕЗАРЕЦЬ (програв тужливо мотивик на свиріпі). Уявіть: невиданна блискавка вдарила з буряних висот, і грім захитав світотвір: весь! — і розверзлась велика глибина, а звідти вибухнули вулкани — мільйоном. Півсвіту відвалилось і згоріло, падаючи. Друга половина жде скорої гибелі. Що буде для людей, на черзі до пропаду, важливіше? Чи політична свобода в суспільстві, чи — як в останню частинку часу приготуватися до скорої смерті? Помолитися, хто вірує.

ІППОЛІТ. Якщо вже? Нехай так.

НІК. Іще ж не дійшло.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Дійшло до кожного і всіх: від могили всім; неминучо. І не відкритись політикою і не вгадати з нею найближчої хвилини, коли жовтокоста вдарить косою під ноги: старому чи молодому раніш. (знов пограв скорботну нуту). Скоро побачимось.

ІППОЛІТ. Наостанок. (хустиною помах)

НІК. Пошанування. (бринів дзвоником)

*

ЦЕЗАРЕЦЬ (по їх відході). Розкішного викрою мошенники: з орнаментом всередині.

КАРТИНА 28

Кімната вчительки; розмова двох.

МИРОСЛАВ. Розлука привиджується, але без живих ознак.

МЕЛАНІЯ. Чи назавжди? Берегтиму згадку; вернули до видноти дня. Гляну на купку дров біля плити, стараюсь уявити, як кусники, обпиляні в розмір, озвуться музично, а були призначені пропасті в огні.

МИРОСЛАВ. Ви згодні? Прийняли...

МЕЛАНІЯ. Ладнаюсь господарювати. Вже не можу відкинути втіхи — тихої в домовитості: обпаленими крилами впавши з грози в свій куток. Як би сприйняли розлуку?

МИРОСЛАВ. Звук стерплювати. Однолітки пливли човнами: серед лісних берегів з пролісками. А я? наймайся — копати грядки. Зимом вечори з танцями. Мені ж брати сокиру, мотузок, ручну пилку і тягти санки далеко в нетрі, через яруги. Зрубати сухе дерево і, розпилявши, волокити в хуртовині, ховаючись від наглядачів. Мабуть на далеку нічну дорогу, через ліс в заметілі, схожа розлука. Ви теж мали турботу в ранні роки?

МЕЛАНІЯ. Часто. Одного разу родичі обіцяли: завтра вдосвіта з собою візьмуть, їдучи до великого озера. Там цвіли черешні коло води і кружили чайки над скелями. Але родичі, рано вставши, мене не збудили: поїхали самі. Того дня, на задвірках, і потім багато років переживала випадок, як втрату найпразнічнішої сподіванки. Затаєний намір зрів: відновити згублене. Ви? Пробували розважитись?

МИРОСЛАВ. Порожнеча: в забавах і танцях. Як сказати? Нічогість. Даремно ображувався на заробітки: там багато думок снував.

МЕЛАНІЯ (зідхнувши). Все так. Все: засвітиться! — і погасло.

МИРОСЛАВ. Вам байдужа розлука, якби сталась?

МЕЛАНІЯ. Що казатиму? Тепер вражена...

МИРОСЛАВ. В нас ніби настрої незвичайного прощання.

МЕЛАНІЯ. Не знаю, — чи хотіли б того.

МИРОСЛАВ. Але що маю думати? (намір: відійти)

МЕЛАНІЯ. Спиніться! Тут все — інше. Сказати не сила мені. Все йтиме, як призначено, і відповідь промовиться сама,

прибуваючи...

МИРОСЛАВ. Радо ждатиму; хоч в невіршеності. Дозвольте, я відійду.

МЕЛАНІЯ. Нехай так. Чи назавжди? Чи зовсім, зовсім — ні! (прощаючи, затримала його руку, потім, знявши сині окулярці, поглянула: — він відходить)

КАРТИНА 29

Кабінет голови: в гостинну зустріч; бабуся поставляє наїдки і напої.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Кликано, прощатися з гостями. Господар?..

СЕЛЕСТИНА. Зараз будуть! їм телефон забряжчить.

ЦЕЗАРЕЦЬ (вішає карту). Якщо розлад обернеться в шлюб, маю рисунок: на вбрання. Гляньте: чи добре? — кому, не скажу.

СЕЛЕСТИНА. Аби з очима їй покращало. Гарно. Шапочку нижчою зробити: наче вінчик.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Чого й ждав (справляє) Далі?

СЕЛЕСТИНА. Небагато владжу; старість. Водички треба принести. (відхід)

ДОКОМОРСЬКИЙ (вшкутильговуючи). Гарзд, в розлуку з ракшами. Тепер (погляд на годинник) мені — кровопуск. (телефон) Воно. Пождіть!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Можу, працюючи...

*

ДОКОМОРСЬКИЙ. Аж ніяк, ні — ні. Навпаки! — душевно в фронт: наші. Трохи собакуваті, але зверху блищать, так що терпіти можна. (закрив долонею трубку і — в сторону) То ти, цуц'юго, здушив — не дихну. (знов до телефону) Я брав: крутяться слизько, в'ужачі хвості. (зідхнув гірко) Моя вина? Чим? Я їх не ділив: так притаскалися в гостиницю. Спробую; бажаю всьогó!

*

Дивись! я винен: а що зроблю? Позву пожарну команду — здавити назад? Хай сам! Приятелю, Бас насіда, як кримчак: чому двоє? Взнай, а то — кара.

ЦЕЗАРЕЦЬ (ховаючи карту). Терпіль. Гості повернуть обличчя якось — в одно.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Я загакований кругом! Не дарма цієї ночі, — як вам сни?...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Як люди; декотрим віриш.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Сниться: я в літню спеку, на мішку — через сніг, волочу труп і відомо: мій власний. Треба дотягти в клініку по крутих сходах нагору. Тяжко труджусь, аж задишка. Доставив і, здаючи, розписався, бачу — з помилкою в своєму прізвищі. Дивувався: що значить?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Що?.. стареча хирність і самопереверт: в літах.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Те — те! Прийняття зготовлено. (до бабусі, що вносить карафку) Хіба вода: для чого?

СЕЛЕСТИНА. Пити що будуть?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Подивіться: ром, коньяк, вино, нарзан, со́дові пляшки. Ось — водка!..

СЕЛЕСТИНА. Уже ж, забула про чортову слину.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Яку? Всі п'ють. Ну, ставте. Чую кроки.

Бабуса щезає; з'являються гості.

А-а, найдорожчі наші! Ну, завітати в господа!

НІК. Безгранично вдячні вірцевому господареві.

ІППОЛІТ. Казкова гостинність.

ДОКОМОРСЬКИЙ (налив усім). Братство трударів землі!

ІППОЛІТ, НІК. Зростати! Століття — наші!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Єднання! (інтимно) Друзі, прошу́: як — той, буває подвійність: наприклад, ви? Проясніть голову, бо вниз гублюсь!

НІК. Давно в науці стверджено: душевна сфера часом роз'єднується на дві індивідуальності. Поділ, як вчить діалектика, впливає на свою підставу: фізичну особу, — так сильно, що двоїть її.

ІППОЛІТ. Такий поділ, хоч надзвичайно рідко, виражається в появі двох осіб — з однієї. (гості беруть маківники)

ДОКОМОРСЬКИЙ (відсторонившись). Приховано: звідки прискочив другий до першого. Смажати мій мозок на фрикасе́ з грибками. Веселі! Я не такий, е-е, п'яний... але для Баса досить: знахід. (потираючи руки, вернувся) Що тут, серед будівництва майбутности, особливо сподобалось?

ІППОЛІТ, НІК. Маківники. Найбільш.

ЦЕЗАРЕЦЬ (вклоняється). Усправедливлено!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Я не розрізнію: жарт?

НІК. Широ! пречудесні: назовні подібних нема.

ДОКОМОРСЬКИЙ (спершу понуро; далі пожвавивсь). Нехай, якщо так, — не скажу проти. Зрештою, сподобалось. Я радію. (зідхнув) Вказали. (натужно всміхається)

ІППОЛІТ. Прощаємось. Заберем речі з гостиниці — і на вокзал.

НІК. Бажаєм тріумфів!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Світлої дороги: обом.

ДОКОМОРСЬКИЙ. О, знаменно! — в рядах, крилата прийдешність... (гості виходять: він прочинив другі двері) Селестино Кузьмівно!.. (в глибині чути: "Га?") Приберіть, будь ласка, все в шафу! Де наша рафаельша? — Нема вістки. Гості ждали, поки дівчина одужає: змовлені! — я знаю. Чи допустим побігти, зломивши голову, — в яму. Піду, перекину паровоз.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Досить: їхній вагон. (вішає карту) Вирівню дещо.

ДОКОМОРСЬКИЙ (на дзвінок). Ви? Біжіть на вокзал. Якщо заворожена — там, за комір верніть! Бо в Мирослава сухоти будуть. Що? — повезено його, куди? Лист: кому? (скінчив) Якась водверть!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Перекипить.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Хвора побігла з дому: — за вистройцями, коли Мирослава вхоплено в авто: мчати в лікарню при дамбі. Бо з невдалого вибуху інженерові очі поранило, — спішна операція! Встиг передати лист для Меланії: через нашу милу палітру...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Відтрутить жертву — від прилетнів.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Я з шкури ліз: показував високі речі, — а ви стояли схрестивши долоні, і чим взяли? маком підпеченим. На зміну: ваша "гора". (оглянувсь) Час — порядок дати. Де та Шелестина, вівірка наша? От, Мирослава в клініку візьмуть, — розлука їм, чи остаточна? Якщо Меланія таки...

СЕЛЕСТИНА (ввійшовши і поволі прибираючи). Далі своїх одвірків не втече. А він вернеться по неї: женитись.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Хто сказав?

СЕЛЕСТИНА. Воно по собі видно, з переходу.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Не бачу: очі дерев'яні.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Бабуся розгледить, бредучи в житті по окрайках.

СЕЛЕСТИНА. Там з пляшки вилити? Гірко смердить.

ДОКОМОРСЬКИЙ. То ж коньяк: найдорожчий сорт, замкніть!

СЕЛЕСТИНА. Думала: скисло. (замкнула шафу і поклала ключ на стіл; сказавши: "Я піду" — щезає в дверях)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Подивіться на вдачу хворої! — тітка Клара повідомила: дурять; їдуть одружуватися з нареченими; а її приловлюють: ділити. А пішла за ними. Що?

ЦЕЗАРЕЦЬ (ховаючи карту). Всі сунемся кудись; повідь незряча.

КАРТИНА 30

Край алеї: посвист і гуркіт від залізничного руху: непокояться гості, ждучи.

ІППОЛІТ. Комір давить. Обіцяли їй світлицю в орхідеях, а веземо в хлів. Рішення пронизує свідомість: мабуть, — зостатись тут.

НІК. Початок божевілля! Чи зміг би порвати заручини: там; і нашу справу: з двох полюсів, повну блиску; і нашу дружбу? Неможливо! Я ж призначений туди: для турботи, з тобою спільної.

ІППОЛІТ. Так! але — сумнів. Хоч недоречний...

НІК. Міняти життя? Я теж гризусь. Міг би нарітник здерти і зостатись тут з більшою порадою. Але — піднаказний!

ІППОЛІТ. Голоси докору: про неї, про ікони — знов...

НІК. Як? то ж — перша річ!.. Тихо; он — іде. Без нічого.

МЕЛАНІЯ (зблизилась). Привіт вам, супутники сузір'їв!

ІППОЛІТ, НІК. Вам теж. Разом — подорож.

МЕЛАНІЯ. Чудно: нехотя, таки йду. Мов думками закручена. Не ваш підман полонить! Ні, неспроможність відкинути приуяву. Чуєте?

ІППОЛІТ, НІК. Слухаєм! Як на сповідь.

МЕЛАНІЯ. Присяглися: запрошуєте на шлюбне життя, кого виберу?

ІППОЛІТ, НІК (ніяково презиркуючись). Бездоганно так! — повторно потверджуєм. Як інакше? — так!

МЕЛАНІЯ. Біля дверей гостиниці розмовляли про свої призначені свайби: мимоволі слухав завідувач, бо під сходами фарбував стіну. Змовились про мою долю: ділити в ганьбі. Так?

Мовчання гостей.

З моєї райдуги насмикали волоконце — на прив'язь для чергованого безчестя. Не для мене. Гріючи могилку неньчину, сонце стане на дорозі: не пустить так жити. Бажаю вам кращої майбутности, ніж собі склали.

ІППОЛІТ. Тут ми склали тягар... знімем! — аби ви пробачили.

НІК. Ваш осуд відтягає злуду з очей.

МЕЛАНІЯ. Чому подвійничали?

ІППОЛІТ. В нас буває: сім'я — одно, з дітьми і обов'язками, нудьгою і сварками...

НІК. А вітха життєва на стороні: для чоловіків і жінок.

МЕЛАНІЯ. Все! Мені не маєте боргу.

ІППОЛІТ. Маєм: за вкріплений порив — на справжню сердечність, аж світучу. Ми набагато віджили.

НІК. Наш стан, хоч і цепний: в конечність! — таки покращав через досвід. Прощаємось.

МЕЛАНІЯ. Нехай так буде! Назавжди.

*

Подала останній знак і хотіла вертатись до міста. Коли ж гості зникли, — стала коло тополь.

*

МЕЛАНІЯ. Оплачу високу мрію: в руїні її. Чому ж на серці тихість, як ніколи? Відчуваю: ніби давно, без мого відання, належала одному. Була з ним і не помічала! Проти дводушности, він — в якій чистоті простої шляхетности згадується мені: крізь щоденність. Любить і не одурить: ні при косому віконці. Враз рушилась перегороджа: вся! — як обвал з нечутним тріском, і видно, від чого я таїлась: від свого почуття. Одного любити, хто мені належить. Іду до тебе крізь рештки заморок, як останній дим з пожежі. Ось — я! пробуджена снохода, що себе не знала.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (спішить). Була б не пустила в вагон. Присядем на лавці: ноги ниють. Ну, як?

МЕЛАНІЯ. Смирні поїхали. Але не збагну: я — і Мирослав: ніби щось зривало: в сподіванку і разом óстрах.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. То навіть! — підсичує в рожеву неправду; рвем чесні межі і комизуєм. Спішу в службу, і знов — до тебе. Новина з госпітала! — здивуєшся. Посидь, спочинь, а я полечу. (понюхавши запашну дрібноплящиночку, зникає)

МЕЛАНІЯ. Вчись: над розбитими горшками.

КАРТИНА 31

Кімната вчительки: на ослінци, біля плити, посуд; долі — дрова.

МЕЛАНІЯ (одна). Знаходжу його і себе: проти розділености, що в'язнила. Тут — мій мир. (поклала дрібні дровинки на столі, поверх скрученого рушника: б'є дерев'яною ложкою: в глухий визвук) Що ж? Збудити в буденному дереві празникові ноти і сірий день обернути в свято: чим? — доброю терпеливістю. Стежка мені — не понад життям, а крізь нього, навіть проти задухи мертвої. (дверний по́стук) Прóшу!

КЛАРА МОДЕСТІВНА (влетівши, віддишеться). Ух, справилась. Ворожиш на цурках? Повідомляю: Мирослав поїхав.

МЕЛАНІЯ (гостро вражена). Куди? Надовго?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Прибігло авто. Ох, присяду: ноги вморила. Повезено до дамби: операцію робити.

МЕЛАНІЯ. Я чорна з провини: попросити не могла. Бродила...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Гнала машина проз технікумські двері, — він заскочив. Тобі лист.

МЕЛАНІЯ. Мені? Пам'ятав! Думав про мене.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Руки дрижучі. Дай, я розкрию. Стишимось! — бо шкодить на очі. (за руку взяла, відводить до ліжка) Сядь. Читаю: "Дорога Меланіє!"

МЕЛАНІЯ. Так перший раз назвав.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Далі: "Спішу — на виклик. Не забувайте. Я думкою завжди з вами. Скоро побачимось. Ваш Мирослав". Бачиш! Чий?

МЕЛАНІЯ. Знаю сьогодні. (взяла — тримає лист перед собою) Уявити не могла: що жило в мені, як в темниці! Тепер звільнено: все! Безумна була, ні, сліпа! — як жебрачка. Відваживсь назвати: дорога Меланіє! — мені дорожчий, ніж я йому.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Тут друге: тільки не тривожся, — його забирають назавжди.

МЕЛАНІЯ (болісно). Як: назавжди? Чому не згадав?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Не знає. Мені в госпіталі, як таємницю, сказано. Повідомила клініка: беруть помічником головного хірурга: очного. Сюди старичка приладять.

МЕЛАНІЯ. Назавжди! Розлука, що привиджувалась. Горе стало на своє місце. Заплачу: чорнішими, ніж вугіль. Шукала радість, і ось доріжка в початок її — розбита. Не мені білий корабель морський: тут — аби човник на озері. Моря не знайшла, озеро згубила. (мовчання) На нього поглядала, як на сіру постать. Тепер? ніби в зірку вдягнений. А тут — грізна хмара розлуки: вістрям блискавки обернулась проти серця.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (погладила їй руку). Сходжу в виконком: туди він подзвонить. Потерпи. (стукіт) Зайдіть!

СЕЛЕСТИНА (тримаючи макітру). Здорові, обидві!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Добридень, бабусю, а то — що?

СЕЛЕСТИНА. Мак натертий: казали дядько Яків — треба пекти, ялось не по-нашому: гігіма́ки.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Не так! — переверніть слово. Дякую: давайте сюди, будь ласка, і сідайте! Розповіли б щось, бо від вас — дрібні речення.

СЕЛЕСТИНА. Звикаймо: всім поза смертю — тиша.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Правда: жовті кістки німі лежать...

СЕЛЕСТИНА. Не те! Душі будуть, як в церкві: безмовні; або разом співають молитву.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. А вдача моя? Аж закричати проситься в гóвір!

СЕЛЕСТИНА. Дано вік земний: виговоріться до дна грудей! Хоч гору камінну прокричіть. А кінчилось тутешне? — там сумирно ходіть, серед великої світлоті від обличчя Божого: як діти. Спитано? — тоді відказуй. Що повинно, роби: співаючи, як в Псалтирі, в радості небес.

МЕЛАНІЯ. Наше: з земного, де дінеться?

СЕЛЕСТИНА. Як стебла на корінцях, перепалиться в попіл — зникнути під вихор. Так діла земні: раз гріхом струені, зникнуть. А що гурбочку діток з огню винесли, то і в небі зберігається: і Бог, нагороджуючи, виводить з пропаду спокусного і всякого сліпого нещастя — до світлої стежки.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Де ж наш блиск і великість?

СЕЛЕСТИНА. Навіяні від нечистого: як самозна́чні; той

призодягається в світліщність високу, щоб повірили.

МЕЛАНІЯ. Тітко Кларо, це й не так далеко від події.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Звідки в вас об'явини, бабусю?

СЕЛЕСТИНА. Стоїте на богослужбі, — вам присвітлюється до серця: тут скорботу треба в ім'я Ісуса стерпіти до краю.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Не вмію. Моліться за нас. Поспішу взнати, що — від Мирослава? Миттю вернусь. (вийшла: дві помовчали)

МЕЛАНІЯ. Звідки знаєте, що небо — не порожнє?

СЕЛЕСТИНА. Чутно. А ми відвикли душею слухати. Бува, копанку з джерельною водою закидають камінням і всяким сміттям: живої води не спити.

МЕЛАНІЯ. Трудно: в новий круг.

СЕЛЕСТИНА. Шукали ми янгольського не там, де треба. Слід би прозріти з сну! — тяжчого, ніж спіпота. Станьмо на шаблях драбини, де немає глухої стелі, а відкрито небо. Хто вагоном вирветься за границю, — щасливо йому! А всі не зможуть! То що ж зосталось? Перетерпіти татарків. Життя нам порожнє без Спасителя; а з Ним? — все празником свічене.

МЕЛАНІЯ. Може й мені, хоч іскрою? Після розлуки. Коли б скоріш вістка!

КАРТИНА 32

В кабінеті голови: два приятелі.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Бас питає: вияснів, чому здвоїлись? — кажу: а як же, від самих; розкрили з діалектичністю! — і передаю мову гостей. Бас аж заревів: "Чого мої думки мотаєш на вудку? річковий сом тобі, чи що?" Я примерз на місці. Знов чую — рев: "відповіси партійно: косяною коробкою з вухами". Маю вирок, обкомівці суглоби ламатимуть. Крючку з подвійництвом склепав він.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (з порога). А хто ж? Тільки: ш! нікому. Чутка в цокотух пробіглась, і відкіль рознюхали? що один наш мистець, вихованок Баса, давно обгніздився за кордоном, як свій. Його обов'язок: збут ікон і всякого художнього добра — на валюту, без політики...

ЦЕЗАРЕЦЬ. На провалі могла розбити торг.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Він і один тамошній мистець, парламентник, обертають гори грошей. Женяться з багачками страшеними: сестри — чи що. Колєсять: по дорогоцінну мистецькість, найперш — ікони, на далекий ринок. У котромусь городі люди взнали Басового віплеканця.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Жаль: чутка спізnilась.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Бас навів чад і додавить. Куди подамся?

Хіба драбиною вгору? (підійшов — підвищився) Ет, знак: про безвихідь. Теряюсь; а чого? Як Меланія?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Відкаснула!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Красно. Але в неї — рана душевна. Глядіть!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Шрамик затягнеться.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мені псячість: найгустіш! З налигачем Баса, тягнися в бойню. (несамовиття — в кроки, і зупинка коло трюмо) Що звідти, скло, показуєш: видно тобі, хто? — був герой революції: тепер? — розчахнуто бересток. Зникни! (береться завішувати)

ЦЕЗАРЕЦЬ. Я поможу. Не спішіть! Рівноважно.

*

Телефонний дзвінок.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Хто? Мирослав, а я жду! Меланія? — для неї, крім вас, нікого в світі. Розумію. Ждем листа. Щасливо!

Привіт всім! Операція успішна. Квартиру дано біля клініки. Якщо згода Меланії, поберуться і переїдуть. Селестині робота: рушники вишити. Лечу з вісткою. (щезла)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Хоч одно втішило. А не може бути, щоб враз про́пад. Мов спис громовий в дерево при обриві. (кричить) Не бачу просвітку! Гемонство мло́ється: вже й з про́мірів вітринних... а! тисяча нещасть. Глядіть — аж виблиск звідти! Все смертний плачик малолітки: розрісся на весь світокруг, проти вигадки строєної! судиться — судом вищим, ніж могутність Баса. (завішує вікнину) Десь ниточка в порятунок. Розглянути підряд. Якби власні східці з лядою в вись. (ступивши на передній край, підвів голову в роздумі, тяжко обперши руки на ціпок)

ЦЕЗАРЕЦЬ. Ах, забув: трохи маківників. Дати? (споживає)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Потім! Тут наклъовується і зліта, як риба з ополонки: тут рішення... (обличчя проясніло: він жваво рухнувшись, аж вигрохотав) Есть, знайдено на Баса, нарешті! — відвести сокиру і дати лад. (поривно зблизивсь до кравця, неймовірно веселий! — викласти знахід: але скоро починає передумувати: аж ось в гніві, з примішаним розпачем — вигук) Сто ешелонів з марою! не годиться.

ЦЕЗАРЕЦЬ (досмакував, що було: згорнув папірець і ховає в кишеню). Ми знайдем щось: поволі!

Враз — гуркіт обвалу: стіна дрижить.

ДОКОМОРСЬКИЙ (кинувся підпирати). Пособіть! вдержим, бо рушиться!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Громадезність камінну? Як не час їй, — сама

встоїть. А коли час, то не вдержим, і нас придушить. Станьмо тут: подумаєм, що — дали?

Стіна, при гуркоті, коливається; входить бабуся.

СЕЛЕСТИНА. Остигне; то — тільки так.
ДОКОМОРСЬКИЙ (зірвавсь мовою). Звідки відомо?
ЦЕЗАРЕЦЬ. Лебеді погоду чують за тиждень.
ДОКОМОРСЬКИЙ. Не мою! Знаю сам.

★

Стіна стихилась.

★

СЕЛЕСТИНА. Женемо́ всі не в життя справжнє. Ато б небо ставилося в груди: частиною, мов шибка церковна. Ані! всі — мимо, в поспіх. Не помислять про дар незворотний — кожну секундо́чку дрібно! Хвилию прозірною засвічено її: з радістю, в серце. Куди там! Замінюєм краплею зміїною, в злобивстві. Вродить горе.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Все ж: де нам збудується празні́чник?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Як дерево з бурі, я кидавсь.

СЕЛЕСТИНА. Проти життя свячено́го, сам закрут. Дівчину туди зманювано, в спокусу очей. І ви через загір'я п'ялись, невидючо тягнути ногу в вовчу яму. А відвернутись можна: так! — прямо...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Від Баса?!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Слухаймо! про лебедину погоду — річ.

СЕЛЕСТИНА. Скажу: нам перекроїтись і перешитись. Повернем стежку — зразу, проти чо́рности. Провидчість небесна обгородить; і обсунеться Бас, як мур.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мене обвалить! Драбина — он: сліпа. О, я згубник років! найкривіший.

СЕЛЕСТИНА. Чи ми зготовані? Зверх драбини, на стелі, смерть сидить: не молоко п'є!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Мене жеде! В дзеркалі змітив.

СЕЛЕСТИНА. Чи проминем беззлиденно в другий вік? Треба йти. (зникає)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Вхопили: що? З обривочка льолі рвонувся кров'ю сполох світовий — спалив мрію нам, погубцям. Отрутний попіль їсть нашу зверхність на ракову розпухлину: скрізь! Рятунок привиджую: в другий Жовтень — зворотно; бо перший звів к бісам свинячим. Другий (вдарив себе в середину ребер): тут, в кістяній клітці! Чи здібен з ним обернутися в круг — всенародність?

Другий чоловік...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Нам стрій з буденности зріс, ніби клавішно! — лікар збудив. Кажу собі: цурко дерев'яна! — обпиляйся, під образ, мов великодність. (крок і зворот: до глядачів і Докоморського) Дивно: кравець, можу сам перекроїтись.

*

Чути грохит: в ритміці ударів, як від велетенства кроку

СЕЛЕСТИНА (входячи з поспіхом). Прибув, прибув: з грозовитої тучі!..

ДОКОМОРСЬКИЙ. Чого спотикатись, і хто він? — звідки, чого?

СЕЛЕСТИНА. Хто? та ж Ба-а соба-а...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Що: Бас? котрим звірячим вітром? Який личиною?

СЕЛЕСТИНА. Вуха велицькі, мов кажанячі крила, а масть на лиці зеленкаста, і вгризається чорними очінами з червоністю. Хто ж міг? Спокуса! з нечистої сірки: сам.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Приніс свої жовті роги — в розправу.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Чую: він, його хода і запах: через всю область курить. Десь поряд, до від'їзду гостей, ждав — полоз: на жерту, як торік при сусідньому місті. Зноровивсь.

*

Гучніший тупіт... двері в відліт відкрились, як з пориву негоди, і движеться начальство: вигляд людокраба — з руками скривленими клешнясто, і якогось безшийого, так прикро вросла голова між плечі, одіж травнисто темна: з військуватістю викрою. Від близькості обкомця стрепенувсь істотою господар.

*

СЕЛЕСТИНА (квапиться: засвітила свічку, стала непорушно, тихо мовлячи). Одкаснись від душі і віддалися своєю залізницею...

БАС (глянувши, пересмикнувся: аж кістяком, і помахнув рукавами). Чого стирчиш? Печерські моці!

*

Бабуся встояла: з огником, як обороною — в тихому блиску, і напасник проминув: зір втинає в кравця. Той відразу відвернувся і прикріпив до бічної стіни рисунок шлюбного убору: розмірковуючи і звогчуючи олівець на губах, вносить поміти.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Треба тут справити підвінечне вбрання: гарніше

буде! (відчув на собі, разуючий погляд начальства, піoberнувся і скоромовить) Я зайнятий, маю конечну справу.

БАС (хрипливо). Ти? Ага, замри — при телефоні. Подзвонять з обкому, як домовлено: на всякій зупинці дістаю рапорт. Зразу ж мені — докличся. Чув?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Зразу, зразу...

БАС. Пильно! Поки доправлю підсудного. Жду.

*

Відступає: обрушитись гнівом на господаря.

Тут: стройся на звіт, ти — вже колишній! Ну? (вказівним пальцем, ніби багнетно, знизує Докоморського: той, відстенувшись до стіни застиг) Де показ по місту — для величі авангарду і мудрости кóрмчого?! Провалив. З тебе жили рвати на коловорот. Партквиток сюди!

*

Відставивши ціпок, дрижачими пальцями господар здобуває річ забарно — з внутрішньої кишені піджака, видно, хочаби затримати там. Але тяжко навіженик Бас тупнув черевиком: тоді вмить подано квиток. Приходень смикнув його собі і, вдаривши стріпнисто в долонях, як грачі — колодою карт, підносить: на знак, куди рушати потерпільцеві. Сіпнувся голова, з незгоди, мов хотів крикнути: "віддай!" — навіть п'ятірню простяг.

БАС (тупнув двічі). Ти що? Ну!

*

Від накрику відкинуло господаря, мов пострілом, знов до стіни. На повторний по́рух квитком, в руці начальства, ступає господар до нього; а знов зусиліється в спробі відскочити набік, до східців драбини, та враз і сам бачить безвихідність, коли і різучий крик вертає.

БАС. За мною! Гляди, кліщами вхоплять: мої — внизу.

*

Господар безвільно, вже, здається, сновидник, склав п'ястуки перед собою, мов маючи кайдани — могутністю магнетною тягнуть: за прихідцем.

ДОКОМОРСЬКИЙ (ступаючи). Готовий, готовий!.. бреду: через кусник дитячої сорочечки, — назад; зворотний порядок...

СЕЛЕСТИНА (встигла наблизитись і торкнути лікоть). Не

бійтеся страхом могильним. З осуду западеться в жаризну дна — він! не ви. Вірте в милість: по доброті вашій і покаянню.

ЦЕЗАРЕЦЬ (зняв рисунок і обертається з ним: нести, ніби короговою в новину всім і оборону собі). Треба взнати, що там! Бо як це — так?

СЕЛЕСТИНА (теж, з огником рушаючи). А взнаєм. Над розвалля наше болюче, виросте гілками світло: в сторони людяні, і зацвіте біло. Сьогодні, за гріх наш відступницький, все стерпіти від басурманців. Підемо вслід.

*

Спереду кроки розправця, як грозовий відгрім. Раптом прозеленчав телефон.

ЦЕЗАРЕЦЬ (кинувсь доганяти). Ей, ей! вам — виклик, як домовлено!

*

Стугонистими кроками надходить зверхник: на подзвенючий ритм.

БАС. Тут я, Спиридон Бас. Слухаю, ну, чого тягнеш... що?! Звільняюся від обов'язків?.. Знято? Куди з'явитись — в оргвідділ?.. Як? Здати партквиток? Ось: тупець! Знаю, хто, з суперництва, в обкомі підсидів. Що пришито? — а найбільш?.. Так і ждав: перегиб і кадрів, наживництво, — звична річ. Тут грака́ одного мав пátрати. Хай летить к пречортам. Негайно вертаюсь. (скінчивши відметнув на стіл партквиток Докоморського: проти його затерплої постаті. Зів'ялий віддаляється; руки трохи простягнуті, як попереду в Докоморського; супровід — жалкі тони, ніби з розбиваних склянок)

*

ДОКОМОРСЬКИЙ. Розказують: бразільці, заходячи в джунглі, мають на плечах раму з гострими косами по боках. Давун як обпадає з дерева: стягати кільця, сам розрізається на куски. Так я врятований.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Швидко він перелиняв: з гуркоту — в шелест.

СЕЛЕСТИНА. Беззаконця вловлено в його ж сітку, при нас, котрі — аби ходили тихо! Тож не забуваймо: в стільки разів — що і не зчислити! — небо сильніше від землі.

1976-1978

Шиферне коло і фігура жінки

Дзвінка Орловська

У музеї Фогґ, неподалік Гарвардської площі в Кембріджі, недавно відбулася виставка "Три американські скульптори і фігура жінки". Це була групова виставка трьох мистців — Елі Наделмана (1882-1946), Гастона Ляшеза (1882-1935) та Олександр Архипенка (1882-1964), — вибрані твори яких розташовано в двох малих галеріях — одна поруч одній — на першому поверсі музею. Усі три мистці, у вказаному порядку, родом з Польщі, Франції та України, переселилися до Америки, де й завершили свої кар'єри. Як указує вже сама назва виставки, в центрі уваги поставлено оголене жіноче тіло — оживлене, набубнявіле, розсічене, в різних позах і матеріалах.

Із усіх скульптур та скульптурних етюдів експонованих на виставці, безперечно, найбільш новаторські й провокативні були саме п'ятнадцять робіт, вибраних з великого Архипенкового творчого доробку (від найранішого паризького твору "Жінка з котом", 1910, до найпізнішого "Цариця Савська", 1961, закінченого вже після смерті мистця). Власне без цих п'ятнадцяти робіт виставка залишила б у глядача ледве чи більше, як побіжне враження від ще однієї незначної мистецької події.

Хоч на виставці експоновано роботи Архипенка, що їх вибрано з різних періодів його творчості протягом майже 60 років, твір який справив на мене найбільше враження це пізній коляж з дерева і бакеліту п. н. "Біле" (1957). Нагадуючи кубістичні конструкції, як також Архипенкові власні ранні експерименти в галузі "скульптомалярства", цей ритмічний обрис і перебудова фігури жінки на п'ять абстрактних частин виявляє характеристичну для Архипенка вмільість маніпулювати масою та об'ємом, зіставляючи дво- і тривимірні форми, начебто лінія це скульптура, а скульптура — лише ілюзія поверхень.

У той самий час, коли відбувалася виставка "Трьох американських скульпторів", у музеї Фогґ була експонована велика споруда на підлозі Річарда Лонґа (нар. 1943), який у 1970-их роках здобув собі ім'я як мистець у галузі мистецтва земляних конструкцій (earthwork) та концептуалізму своїми фотографічно вдокументованими "прогулянками" та земляними скульптурами. Його твір "Червоне шиферне коло" (1980), що його

мистець спорудив у дворіку прямо напроти двох галерій, де відбувалася виставка трьох скульпторів, складався з сотень уламків червоного шиферу, розставленого на підлозі в формі кола. Не образ і не скульптура, цей твір найбільше схожий на мозаїку, хоч спосіб укладу поодиноких уламків шиферу в коло не говорить про скрупульозну руку, а радше нагадує природний наслідок процесу висушеної землі, що тріскає під гарячим сонцем.

Якщо порівняти Архипенкове "Біле" з спорудою Лонґа, беручи до уваги, що між створенням їх пройшло приблизно двадцять років, ми бачимо, як сьогоднішні мистці ще й далі зацікавлені в розчленовуванні й перебудові форми в композиції. Головна різниця полягає в тому, що коли Архипенків твір підказує процес синтези, то Лонґів — природний. Ще одну подібність убачаємо в тому, що так, як в Архипенка, порожнеча використовується для визначення голови чи руки у багатьох його скульптурах жіночої фігури, так лінійні візерунки, створені прогалинами між поодинокими уламками шиферу в "Червоному шиферному колі" — це один з найсильніших зорових ефектів цього твору.

Для того консервативного глядача, для якого кубізм був "вирішальним ударом", а Архипенко останнім прийнятним модерністом, твір Лонґа може видаватися не мистецтвом. Але не в тому справа. Так само, як не важить, чи комусь більше подобається Енґр чи Ренуар за Архипенка. Головне, що ми дійшли до червоного шиферного кола від фігури жінки і що відбулося перенесення зацікавлення з об'єкта на матеріял.

Відбуті і невідбуті зустрічі з Павлом Вірським

Богдан Бойчук

I

Балет Павла Вірського гастролював уперше в Нью-Йорку весною 1962 року (я з жахом усвідомлюю, що вже 18-ий рік минає від того часу, — і єдиною потіхою тут могла б бути хіба сентенція, що з відходом років приходить пізнання, але, щоб це прийняти за правду, треба дуже великої віри... яка мені не дана); отже, балет Вірського 18 років тому розбухав багато приспаних умів, розніжнив багато сентиментальних серць і оживив багато молодих душ. І все воно було потрібне і духовно наповнювало. Навіть наш відомий атомний фізик О. Біланюк зійшов на балетні манівці і написав у "Свободі" (2.V) захоплену статтю про Український балет Вірського.

Видно, фізичність українських танцюристок мала не меншу гравітаційну силу, ніж атомна фізика. Два дні пізніше (4.V) в тій же "Свободі" Оксана Вікул трішки охолодила розпалені почуття зрівноваженішою аналізою деяких явищ; думаю, що цікава була її думка про рамки, які офіційна кон'юнктура накладає на мистецтво, — і, не можучи піти поза накинені рамки в простір нових творчих відкрить, справжній мистець змушений спрямовувати свою енергію на технічну віртуозність. I

Відзначаємо п'ятиріччя з дня смерті Павла Вірського, 6 вересня 1975 р. На цей рік припадає також сімдесят'ятиліття з дня його народження (25 лютого 1905 р.), сорокліття від перебрання ним Ансамблю пісні і танку (1940) і двадцять'ятиліття від перебрання ним Ансамблю танцю УРСР (1955).

навіть сьогодні, 18 років пізніше, про технічну віртуозність радянських балетів, особливо радянських танцюристів, говорить увесь балетний світ, як і досить недвозначно говорить про їхню концептуальну відсталість і брак нових творчих пошуків. За "Свободою" загомоніли дослівно майже всі українські газети й журнали, відзначаючи, що приїзд трупи Вірського "це, безперечно, поважна подія в культурному житті еміграції в Америці" ("Новий шлях", 2. VI), що це "справжнє свято української культури" ("Нові дні", VI) і т. д. Іншими словами, еміграційний вулик розпихали підвищені травневі гомони, вряди-годи навіть дисонансні. Петро Волиняк, не вдоволившись фотами балету Вірського на перших сторінках обкладинки аж двох чисел "Нових днів", умістив ще в червневому числі довгу статтю під дуже кольоритним заголовком: "Вони з України, але й ми не з Японії". Не менше кольоритним підзаголовком "Чи можуть писанки бути кращими?" відгукнувся в "Сучасності" (VII) маляр-модерніст Юрій Соловій, який, відмітивши "безмежні танцювальні можливості цього ансамблю", говорив теж про творчу концептивність, символіку, емблематичність, гротеск і ліричність, які замикаються "в чарівному колі містерійного видовища". "Тут саме, — каже Соловій, — значення Вірського, який має надати танкові характерного тону; він вникає в суть і робить з танку захоплююче і непересічне дійство". Але Соловій теж підкреслював (і я з ним погоджувався і погоджуюся сьогодні, правда, після смерті Вірського, хіба теоретично), "що на цьому Вірському не варто зупинятися, бо з неменшим успіхом можна хореографувати елементи переказів і обрядів". Щоб не відставати, заговорила теж американська преса (справді вона говорила раніше, але з композиційних і психологічних мотивів треба це проочити). Першим (аж двічі) відізався "Нью-Йорк таймз", другий раз статтю відомого критика Джона Мартіна (6. V), який підкреслював індивідуальність стилю Вірського, технічну віртуозність танцюристів, гумор та творчу трактовку народного матеріалу; він твердив теж, що "Павло Вірський одверто постановив дати не тільки збудну танцювальну виставу, але також і, можливо, насамперед, дати проєкцію переважного духа українського народу, який можна окреслити висловом *ліричний оптимізм*". У спонтанно захопленому тоні відгукувалися теж: газета "Нью-Йорк гералд трибюн", говорячи про "багатоколірні і вічнозахопливі танцювальні композиції"; "Нью-Йорк ворлд телеграм", підкреслюючи "першорядну групову координацію і кольорову багатогранність ритміки"; "Нью-Йорк міррор" та дослівно довжелезний ряд інших американських газет. Не обійшлося теж без "кольоритних" інцидентів і тут, — тижневик "Сатердей рев'ю" (28. IV) вмістив статтю Ралфа Паркера, який інтерпретував танки Вірського, як вияв душі і прагнень україн-

ської людини в перспективі її історичного буття. Але вже в наступному числі цього тижневика музичний редактор І. Колодін, визнаючи високий рівень балету Вірського, пояснює "незрячим" читачам, чому Україна зветься Малоросією — тому, мовляв, що в мікрокосмі вона включає все, що матушка Росія має показати. Нема нічого нового під старшобратнім сонцем...

Про зустрічі з різнонаціональними відгуками на балет Вірського можна говорити багато і цікаво, аналізуючи сприймальну психіку і культурну перспективу даного народу. Але я волію перейти до вужчих, особистих зустрічей з Павлом Вірським. Про його балет я знав уже раніше з статті Івана Кошелівця про їхні європейські гастролі, яка друкувалася в "Сучасності". Тому, коли балет почав свої виступи в Нью-Йорку (від 24.IV. до 12.V), я постарався відразу побачити балет, а познайомившись і захопившись, вирішив написати і своїх кілька слів для тієї ж "Сучасності". Одночасно я відчув потребу інтимніше пізнати душу того з усіх поглядів непересічного ансамблю, тобто Павла Вірського, — і як тільки вони другим наворотом повернулися до Нью-Йорку, я негайно подзвонив до Вірського як член редколегії "Сучасності" і згадав своє скромне намагання написати статтю про його балет і зовсім нескромне бажання побачитися з ним. Вірський, як виявилось, знав і шанував "Сучасність", тому дуже радо погодився на зустріч. Як я вже з жахом відзначив на початку, від того часу пройшло 18 років, і з тими роками загубився кольорит і нюанси наших зустрічей. Осталися лише сухі нотатки, які не вдовольняють, але якими доводиться, на жаль, вдовольятися.

У суботу 26 травня 1962 р. після пополудневої вистави, о 5-ій годині — ми з дружиною Анею чекали на Вірського біля бічного входу до "стодоли", тобто старої Метрополітальної опери (яка вже теж не існує) на 41-ій вулиці. Вистава саме закінчилася, і там призбиралося багацько наших людей. Але Вірського не було. Я тоді передав "оперним" придверникам записку для Вірського, і він негайно вийшов. Його відразу оточили люди, вітали, просили автографів, дякували за пережитий спектакль. А я стояв мовчки збоку, бо жаль було перебивати таку спонтанну і зворушливу картину. За кілька хвилин Вірський прямо спитав: "А де Бойчук?" "Та ось поруч вас" — відповів я. Ми тепло привіталися і втрьох подалися до Сьомої авеню. За нами тягнулася гурма людей. Я відійшов на хвилинку, щоб зловити таксі, а коли повернувся, побачив Вірського в доповненому товаристві літнього пана з сивим волоссям і худим видовженим лицем та літньої пані. Літній пан досить таки впевнено і безцеремонно звернувся до мене: "То ви містер Бойчук?" — Я. — "А я Софрон (здається, я не певний) Левицький. Я також хотів би побалакати з містером Вірським, чи могли б ми піти десь разом на вечерю?" Вірський, посміхаючися, додав, що

це виключно залежить від мене. Я не знав, хто був той містер Левицький, щойно згодом дізнався від Вірського, що це головний редактор української "прогресивної" газети в Нью-Йорку (назви її й досі не знаю), але мене ніколи не зв'язували і не дуже зобов'язували етикетні ускладнення і норми, а відсутність тих норм і поготів. Тож я почав казати містерові Левицькому, що приватні взаємини з людьми волюю таки, щоб були приватними... а Вірський, щоб не допустити до "дипломатичних" загострень, перервав мою мову, потиснув Левицькому руку й сказав: "Тоді, можливо, краще побачимося наступної суботи. Я вже раніше обіцяв п. Бойчукові — тож до побачення". Тут з'явилася ще секретарка Вірського, але він махнув їй тільки рукою, і вона подалася ліворуч по Сьомій авеню до готелю, а ми втрьох сіли до таксі й поїхали до французького ресторану на 49-ій вулиці. Я не дуже орієнтувався в географії нью-йоркських ресторанів, але нас тут виручив всезнаючий таксівар. І виручив непогано — ресторан був добрий. За обідом ми більше говорили, ніж їли. Щоб розгорнути розмову, ми з Анею згадали про те, як тепло і спонтанно наші люди прийняли його творчі досягнення. "Так, прийняли нас сердечно, але в діжці меду була й ложка дьогтю. СВУ розкидали проти нас летючки". Ми пояснили, що в нас, слава Богу, нема централізації життя, тож між тисячами людей і сотнями груп завжди знайдеться такий, що підливатиме дьогтю. Це нормальні речі, і до цього треба звикати. "Була ще й друга ложка дьогтю, — додав я, — такий собі пан Колодін у «Сатердей ревію», після гарної і наскрізь позитивної статті Паркера, захвилювався і вмістив ще одну статтю, де всі ваші мистецькі досягнення зводить до чогось підрядного Мойсееву і до мікрокосмічної відбитки того, що матушка-Рассея може дати"... Вірський zareагував на це тільки посмішкою і почав розказувати про сина й дочку. З особливою гордістю він говорив про дочку, яка кінчала консерваторію (гру на фортепіано). "Може колись приїде концертувати сюди". — "Дай Бог", — відповів Вірський. Ми згадали про статтю Кошелівця. "Добра стаття, мені дуже подобалася, — сказав Вірський, — я показував її там. Але не треба було мішати мистецтва з політикою, бо ота 'московська провінція' діяла негативно. І я не міг використати статтю для себе, щоб добитися чогось. Пишіть добрі мистецькі статті і добрі політичні статті. Не треба мішати". Коли я досить критично почав висловлюватися про старшу генерацію діячів, яка загрузла в політиці і ніяк не може увільнитися, — він тоді хитро посміхнувся і сказав: "Бо ті люди більше бачили за вас і більше знають. Їхній був час піднесення. Романтики". Мені дуже приємно було почути таку "догану" і таку оборону людей визвольної епохи, чи епохи відродження.

Мова згодом перейшла на китайський балет, і Вірський

говорив про нього з великим захопленням, підносячи його тонкість і технічну завершеність. Він бачив лише одну виставу Баланчіна в Нью-Йоркському міському балеті і не захопився нею. Марти Грем, яку я тоді обоожнював, він не бачив зовсім. Розповідав він теж, що український театр на Україні в дуже поганому стані, домінує Корнійчук, а п'єси його нудні і нецікаві. Гідні уваги, на його думку, київські бандуристи, хор "Думка" і хор Вільовки. "Ми пережили дуже тяжкі часи", — сумовито і якось ніби неждано сказав Вірський. Він почав організувати балет ще 1936 р. Але в 1937 р. все розлетілося. Під час війни він був на фронті, та його викликали в Москву, дали рангу майора і доручили організувати фронтовий ансамбль. Так він викрутився від війни. Аж 1955 р. він перебрав тодішній (існував від 1951 р.) Ансамбль танцю УРСР, який, "скажу вам по секрету", розпадався. В ході розмови мені спала чомусь на думку п'єса "Фавст і смерть" О. Левади. Вірський спитав: "А як вам подобалася п'єса?" П'єса мені не подобалася. Вірський: — Подобалася? — Ні, не подобалася, — відповів я. Вірський: — Мені також не подобалася. А що вам не подобалося? — Найбільше, — сказав я, — якась позованість і модна в вас плякатність. Крім того, Левада не втримав її у філософському пляні, домішавши туди ще дозу поверхового психологізму, і вийшло щось дуже неорганічне. — "Так, до Фавста не дотягнув", — кинув Вірський, задумавшись.

Час проминув умлівіч, і нам треба було поспішати до Метрополітальної опери на вечірню виставу балету. Чекаючи на таксі на вулиці, Вірський спитав: "А добру роботу я зробив?" — Дуже добру, — відповів я, ми тут 15 років проробуємо мур, і оце вперше так широко заговорили про Україну. — "Чи ви знаєте, що в Сорбонні не знали, що таке Україна?" — зауважив Вірський. — Та й тут десять років тому було подібно. Але тоді молоді люди покінчили університети, викладають там, часто навіть історію і літературу Росії... Справи поволі міняються на нашу користь. Чи в бік справедливості. — "То ви мені промостили дорогу! — сказав Вірський. — А чи Грушевський у вас є?" — Є. Щойно перевидали всі томи «Історії України-Руси» та чотири томи «Історії української літератури», там зібраний багатющий старий матеріал. — "У нас також уже починають вивчати Грушевського. Тільки студенти. Але вже починають. В Києві є його молила. І кожної весни хтось приносить на неї білу хризантему". — Це зворушливо... великий був науковець. Вірський: "Так, великий". Прощаючись уже біля будинку опери, я подякував Вірському за його велику роботу і запевнив, що люди тут теж творять добру літературу, малярство і науку. Так і продовжуймо. — "Або, як казав Г'юрок, — докинув Вірський, — політики нехай сваряться, а ми будемо танцювати". — Бо мистецтво усе це переживе, — додав я, — і виплине наверх.

Вірський: "А маломистецтво мститься!"

Попрощавшись, Вірський на довгі роки лишив у моїй пам'яті свою присутність, присутність милої з широким знанням людини, яка мала теж гостре почуття гумору. Він кидав думки скоса, несподівано — і їх завжди треба було собі тлумачити. І питання, чи моє тлумачення правильне — до сьогодні відкрите. Нашу розмову можна порівняти хіба до птаха з двома надламаними крилами. Бо, з одного боку, Вірський мене не знав і не мав ніякої причини мені довіряти, він керувався, мабуть, якоюсь глибшою людською інтуїцією в ході розмови; а я, з другого боку, міг бути вільний, але почуття, що "потайний господар долі" Вірського, парафразуючи Стенлі Кюніца, мусів якось бути присутній, хоч би лише психологічно, мене якось насторожувало. І якщо є якась по-своєму свідомо сила, що кидає людині на долю добро і зло або гарне і погане, — то я не маю на неї великих нарікань, бо наші дороги з Павлом Вірським ще схрещувалися, а нитки наших взаємин ніколи не рвалися, хоч часто дуже натягалися.

II

Літом 1962 р. ми з дружиною вибралися в давно вже заплановану подорож до Мехіко. До нас долучилася ще поетка Женя Васильківська. Примостилися ми в готелі на авеніді Хуареса, якраз навпроти парку Алямеда. Парк цей остався живим у моїй пам'яті по сьогодні, бо однією частиною він становить чудовий відкритий музей скульптури, де між деревами сидять широкобедрі кам'яні статуї жінок і дають немовлятам ссати кам'яні груди; лежить там теж на траві плаский розіп'ятий Христос, і з ним бавляться діти; а в нижньому куті Алямеда до сьогодні ще стоїть огрядна і претенсійна будівля Паласіо де Беас артез, тобто палац красних мистецтв. Усередині цей палац оживляють картини найкращих майстрів Мехіко. Гуляючи біля Паласіо, ми запримітили, що сьогодні ввечорі (14. VII) там буде прем'єра балету Вірського. Після нью-йоркських знайомих з балетом, ми не відчували потреби йти на виставу, та й місто дуже тягнуло нас своїми незвичайними багатствами і звичайним кольоритом життя. Але після вистави ми зустріли Вірського під палацом. До нас підійшов худий, лисий і зі смаком убраний панок, представився як балетмайстер і критик і з характеристичною латино-американською емоційністю висловлював своє захоплення балетом, а Женя Васильківська посередничала мелодійною еспанською мовою. Це була елегантна картина, і її приємно було спостерігати. Попрощавшись з ентузіастичним критиком, ми підвели Вірського до його готелю Марлов, на бічній вулиці Індепенденсія. Вірський був стриманий, замкнений у собі, турбувався тим, що танцюристам тяжко дихати і танцювати на такій височині (місто Мехіко

лежить дуже високо), що публіка була спершу стримана, а найбільше турбувався, мабуть, тим, як відгукнеться критика. Ми зупинилися перед його готелем, стояли і гуторили. Якийсь молодий чоловік з темною шевелюрою кілька разів підходив і просив Вірського досередини. Він, мабуть, був з тієї породи людей, які, не маючи точних розвідчих даних, почувають себе дуже непевно. А ми — мов би з мекіканського неба впали...

Після цієї зустрічі ми виїхали на декілька днів до Толюки і Сан-Хуану-де-Пуруа. Повернувшись до столиці (20. VII), я подзвонив Вірському. Настрій у нього був піднесений, бо оцінка критики була висока, і публіка тепер сприймала виступи балету з захопленням. Розмова наша точилася дружньо, змісту її вже не пригадую, — в записнику стоїть лише один деталь: Вірський спитав мене: "Чи знаєте ви Волиняка? Він умістив велику статтю, де розглядає ставлення до нас". Я відповів, що Волиняка знаю (з тону моєї відповіді Вірський напевно відчув, що особливого захоплення Волиняком у мене нема), а статті його ще не читав. А наше ставлення до гастролей було досить одверте і ясне — всі ми без винятку високо цінили мистецтво, і всі ми відкидали політику, яку просувалося під мистецтвом. Ви ж знаєте, інакше бути не може. — "Я розумію, я розумію, — сказав Вірський — будемо рухати українську культуру в світ!"

Наступного дня ми знову виїздили до Таско, і я домовився з Вірським, що зустрінемося вдвох 27-ого липня, коли вже третім наворотом повернуся до міста. Тоді ми й зустрілися в його готелівій кімнаті о 6-ій годині вечора. Цим разом Вірський привітав мене компліментами: "Ваша стаття про наш балет мені подобалася, я покажу її там — дам, щоб надрукували. З вірша «Кривий танець» зроблю танок, я вже уявляю, як він буде виглядати — привезу 1964 р. Маю теж чотири нові танки у задумі. Чи могли б ви мені послати «Історію літератури» Грушевського? Мені її конечно треба для роботи". Не пригадую, як моя стаття і вірші потрапили до нього. Найправдоподібніше, виїжджаючи з міста, я залишив червене число "Сучасности" з моєю статтею і традиційний цикл своїх віршів, який згодом увійшов до збірки "Спомини любови", для нього в готелі. Я був здивований прихильністю Вірського до моєї статті, бо були в ній і негати́вні уваги до деяких засобів його хореографії та критика однобічності культурного обміну (з деякими конкретними вимогами від нас). Крім того, я боявся, що коли за його висловом "маломистецтво мститися", то й мало-критика може теж мститися. Але, прочитавши сьогодні, через вісімнадцять років, статтю, не соромлюся за неї, і між усіма тодішніми писаннями про його балет, вона могла Вірському справді подобатися. "Кривий танець" він зробив, але в 1966 р. до Нью-Йорку його не привіз, і я цього танку ніколи не бачив. Бачив тільки

світлину в радянській монографії про балет Вірського, яка показувала групу дівчат в народних строях (а я в вірші мав зовсім протилежну візію "Кривого танцю" — виводили його переднародні поганські жінки в темряві віків). Чотиритомову "Історію літератури" я йому послав, але досі не знаю, чи вона до нього дійшла.

Вірський дуже чомусь жалів, що в пресі не було прямих відгуків глядачів на його виступи. Не знаю, чому це його так турбувало, тут треба було б знати "східню констеляцію", бо західнім хореографам йде головне про фахову оцінку та про кількість глядачів. Він також чомусь жалів, що не зможе показати *там* статтю Волиняка, бо в ній багато політики. Коли я зауважив, що Волиняк інакше писати не вміє, то Вірський відповів: "Вміє, але не хотів. Зважає на читачів, які дають гроші". Мене здивувала його проникливість, він відразу і повно збагнув Волиняка, хоч у цьому випадку ми обидва мали рацію. Вірський описав тоді свою кольоритну зустріч з Волиняком: прийшов той з групою хлопців до готелю, вони врзали під дверима "многая літа", — і це так зворушило Вірського, що він, не помившись навіть, запросив Волиняка до кімнати. Той увійшов і каже: "Я Петро Волиняк, націоналіст, нікого не вбив, нікого не скривдив, люблю ваш балет і хочу з вами говорити". Згодом Волиняк пояснив свій "націоналізм": любов до свого народу без зненависти. Я під цим підписуюся, — сказав я. "І мені це подобалося", — додав Вірський.

З великим захопленням Вірський інформував мене, що за місяць відкриває в Києві балетну школу, а я запропонував, щоб він зібрав усі матеріали про свій балет і при нагоді передав мені, а я приміщу їх в архіві УВАН, бо речі губляться, як от картини його друга Петрицького, а там і пам'ять губиться. "А знаєте, що дещо з Петрицького збереглося в Італії. Люди вивезли. Візьму його з балетом до Італії 1963-ого року". Моя пропозиція йому подобалася, він обіцяв переслати матеріали, але за 18 років нічого не прийшло. "На Україні нас дуже люблять, — говорив з почуттям задоволення, — прямо грузовиками їдемо в села, ставимо сцену під небом, і сходяться люди з усіх сіл. Після вистави ставлять столи, і тоді мусимо з кожним пити! Ніяк відмовитись". Згадував теж, що в Києві ставили раз оперу (не пригадую чію), в якій Вірський був балетмайстром. Сталін зняв оперу негайно, мотивуючи свій крок тим, що Вірський "не розуміє українських танків" (припускаю, як людина не чисто українського походження). Коли в 1937 р. розігнали його тоді однорічний балет (у нашій нью-йоркській зустрічі Вірський лише сказав, що 1937 р. "все розлетілося"), Вірського перенесли були в Москву перебрати ансамбль Мойсеева. Вірський відмовився від честі, бо "нецікаво було". Його, мабуть, більше інспірували українські танці. Від 1955 р. він, за його

словами, міг вільно робити в балеті, що хотів, бо мав підтрим верхівки, особливо тодішнього посла до Китаю Червоненка, який довірив Вірському балет у досить "українській" манері: "Зроби так, щоб плюнув і переплюнув". Вірський так і зробив.

На питання, чи театр Курбаса був добрий, відповів: "Дуже добрий. Найвищого рівня". Мехіканський фолкльорний балет Амалії Хернадес Вірському не подобався, бо основну увагу в ньому зверталось "на зовнішність, а нема людини". Я, знаючи цей балет давніше, погоджувався з ним, бо позитивна сама собою увага до форми була таки в цьому балеті поверхова, не було видно індивідуальності хореографа, та й було там багато плякатности ("Жінки революції" наприклад), як і в мехіканському малярстві.

Наша розмова велася досить вільним калейдоскопічним способом. Я мимохідь спитав про Остапа Вишню, і Вірський ентузіастично малював його: "Зовсім не змінився! Писав так, як і перед тим. Йому кажуть — не пишіть же так, якось замазуйте. Нічого не допомагало. Повернувся впертий на Україну". Звернувшись до іншої теми, він згадав: "Ось філософ Рассел сказав — хай кожний західній дипломат у переговорах усвідомить, що краще перемога комунізму, ніж воднева війна; а Хрущов вчора сказав — хай східні дипломати теж усвідомлюють, що краще перемога капіталізму, ніж воднева війна. Це дуже цікавий зворот у Хрущова". Але черговий зворот Хрущова був за двері Кремлю, то й помріяти і понадіятись не довелося довго...

"Робіть заходи, щоб нав'язати співпрацю з українською культурою, — почав він несподівано, — можна ж ваші вірші в нас друкувати". Тут я не міг позбутися враження, що це "вість" від "потайних господарів", хоч воно й не мусіло так бути. Тож я відповів йому, що ми про це між собою говорили в літературному середовищі, і не тільки говорили, ми в суті речі давно вже почали співпрацю, друкуючи і критично коментуючи радянських поетів. Ми теж виявили свою всебічність, перекладаючи і друкуючи таких лівих поетів, як Неруда, Льюрка, Елюар, — чи це комусь тут подобається, чи не подобається. Такого роду співпрацю і далі будемо продовжувати і поглиблювати. Мовчанка — з вашого боку. Радше напади, не мовчанка. — "Ви мені даєте добрий козир, буду там про це говорити. А ви прямо ввійдіть у контакт, договоріться. Треба знайти золоту середину. Бо політичні речі пройдуть, а така співпраця буде корисна для української культури". В цьому я не сумнівався, але якою ціною? — пхалася настирлива думка. Вірському я таких думок не виявляв, а лише спитав: — Але як увійти в контакт? — "Приїдьте до Києва і поговоріть у Міністерстві культури з (тут він назвав прізвище, якого не пригадую, — воно, зрештою було несуттєве тоді, як несуттєве і сьогодні), він гарна людина. Всякі напади роблять знизу, а то треба брати згори". — А

хіба настав час? Ось кількох американських туристів прямо заарештували. — "Бо вони робили не те, що треба. І правильно. А ви можете їхати. Це було б дуже корисно. Я пропихатиму цю справу". — Я залишив двері таких можливостей відкритими, але водночас не висловлював великих надій чи ілюзій. Вірський згодом перейшов на досить болючу тему і почав дорікати еміґрації за те, що дозволила розпастися капелі бандуристів Китастого й театрові Гірняка. Дорікав він теж за те, що всі ми такі роз'єднані і розсварені. При прощанні спитав: "А скажіть, мав мій балет хоч трохи об'єднавчий вплив на еміґрацію? Треба ж бути націоналістами! І треба дбати про культуру!"

Я нічого не сказав Вірському про "об'єднавчий вплив" його балету, бо знав, що такого не було, і не хотів кривити душею; зрештою, я вірю в багатогранність життя і вияву, і нам потрібне тільки загальне унапрявлення, а не об'єднання, бо централізація — явище негативне. Балет його оживлював, надихав, що далеко цінніше. А про це я йому неодноразово говорив.

Перед остаточним виїздом з міста Мехіко в понеділок (30. VII) я подзвонив до Вірського, щоб попрощатися: "Я попрошу пана Вірського. Si, si, señor Virsky". Тут втрутився якийсь чоловічий голос: "Так, Вірський". Я тоді твердо: "Я хочу говорити з паном Вірським, не з вами!" "Сейчас, — а тоді нарочито голосно, — я хбчу гаварить з ґаспадіном Вірським", — і передав Вірському слухавку. Нарешті "потайний господар" виліз наверх! Його влізлива присутність зіпсувала мені настрій, і розмова наша в такій асисті не клеїлася. Ми скоро попрощалися. Того дня я ще передав для Вірського телефоністкою в готелі "Нові дні" із статтю Волиняка (яку позичив був від нього прочитати) і листа із згадкою про відгуки на його балет Й. Гірняка, Ю. Лавріненка і Ю. Соловія. Залишив теж присвячений йому вірш "Кривий танець". По обіді оббїгав редакції всіх газет Мехіко, щоб дістати всі попередні числа, де були рецензії на балет Вірського, — а ввечорі ми подалися до Юкатану.

III

У вересні аж у трьох числах (69, 70 і 72) органу міністерства культури "Радянська культура" Павло Вірський умістив велику статтю "100 днів за океаном", де він насвітлював деякі явища фальшиво, зовсім не так, як він їх бачив і розумів. І це в даних обставинах, можливо, зрозуміле. Було там між іншим і таке:

Зустрічі, зустрічі, зустрічі. Серед них запам'яталася ще одна — з утікачем з Харкова — актором Йосипом Гірняком. У розмові зі мною він висловив багато компліментів нашому ансамблю, захоплювався майстерністю танцюристів. Коли я спитав, чим він за-

ймається зараз, Гірняк зробив вигляд, ніби не зрозумів мене і почав говорити про щось інше. Трохи пізніше я довідався, що він торгує пивом у Нью-Йорку. Так от чому Гірняк, почувши питання, уникнув відповіді. Мабуть таки мучить совість колишнього актора його новий "бізнес".

У відповідь Йосип Гірняк подав до преси заяву, де писав між іншим:

З Вірським я не бачився і не говорив ніколи. І не міг говорити, бо знав, що він або мусів би дістати за це наганяй, або ж узяти на себе роллю провокатора. Однак московський господар змусив Павла Вірського, мистця з світовим ім'ям, стати в ролі брехуна і провокатора. Рідко в історії світового мистецтва трапляються приклади такого морального знуцання над мистцем і рабства мистця.

Я можу висловити тут своє глибоке і щире співчуття маестрові Вірському. Я почуваюся винним перед ним, бо це ж за мою прихильну статтю про мистецтво Вірського Москва так жорстоко помстилася над ним. Бідна моя Батьківщино!...

Московська вставка в статтю Вірського є також помстою і наді мною за те, що я похвалив мистецтво ансамблю, відгородивши його від московських спекуляцій на ньому...

Якщо Хрущов пускає у світ Вірського з українським балетом, то нехай не нав'яже мистцеві ролі провокатора. Брехню на мене в «Радянській культурі» я розглядаю як ще один доказ того програшу Москви, про який я писав у статті про виступи ансамблю Вірського.

Такий "виступ" Вірського мене розчарував і пригнітив. Мені здавалося, що людині з його ім'ям такого робити не треба. Тож посилаючи йому добірку рецензій на виступи його балету, я в короткому листі заторкнув і це: "Читав Вашу статтю в трьох числах «Радянської культури». Не зовсім певний, чи розумію її як слід (генезу). Чи Ви мали колинебудь почуття, немов би щось гарне і поетичне переривається?"

IV.

1964 року балет Вірського не приїхав, а приїхав щойно в жовтні 1966 р. Я негайно пішов на виступ балету, але до Вірського не підходив. Якимось чином не міг себе до того переконати. При нагоді цих гастролей Клуб круглого стола в Нью-Йорку влаштував зустріч громадян з Вірським у готелі на 34-ій вулиці, куди і мене запросили. В той самий час гостювали тут поети Іван Драч і Дмитро Павличко, члени українського представництва до Об'єднаних Націй, які мали виступати з читанням на тій зустрічі. Перед тим ми всією поетичною гурмою заїхали до Юрка Тарнавського і до такої міри були зайняті серйозною поетичною роботою (про що засвідчить ціла серія фотографій на деревах догори і вниз

головами), що спізналися з Драчем і Павличком на те прийняття. Це спричинило дуже багато офіційних турбот і хвилювань. Але ми врешті таки приїхали, не втекли на місяць, і Дмитро з Іваном навіть встигли ще виступити, правда, без Вірського, бо він мусів піти раніше... на таку ж зустріч з "прогресистами". Але цього не треба глибоко переживати, бо виступи Драча і Павличка не були для Вірського... Ми з Анею стояли біля дверей: Вірський, виходячи, глянув прямо на нас, але не показав, що впізнав нас. Ми повелися так само.

Тут варто додати цікавий бічний деталь. — хворий тоді Йосип Гірняк передав 16. X. 1966 р. Павлові Вірському отакого листа:

Високодостойніший Маестро Павле Павловичу Вірський!

Цього разу недуга прикула мене до ліжка і не дала змоги в ті радісні дні Вашого побуту в Нью-Йорку побачити Вас. Вашу неперевершену творчість і Ваш світової слави Ансамбль.

Однак те, що я бачив в час Вашого першого приїзду до Америки і те, про що читаю в сьогоднішній світовій пресі — осмілило мене звернутися до Вас із своїм скромним твердженням, що Ви за спідками Миколи Гоголя і Тараса Шевченка відгребли із трагічного попелища нашої історії — доліваючу іскру і роздмухали на весь світ полум'я невмирущого українського народного духа.

Невмирущий наш народ вручив у Вашу мужньо-творчу руку смолоскип Олімпійського вогню — і хай Господь допоможе Вам донести його на високості захмарних вершин.

Честь і Слава Вам!!!

Ще одна причина приневолила мене звернутися до Вас із тим привітом-проханням:

Передайте моє прохання: Павлові Григоровичу Тичині, Миколі Платоновичу Бажанові і Юрієві Корнієвичу Смоличу -- отим живим ще свідкам творчої праці, ба навіть кожного творчого руху безсмертного Леся Курбаса, щоб вони своїми талановитими перами і своїм світлим умом передали майбутньому поколінню присипані попелом забуття — скарби його театрального генія. Бож нічого по ньому не залишилось!!! Тільки їхня пам'ять зберігає ще ті скарби! Хай їхні пера і серця принесуть у вічність геній і духа Леся Курбаса, який наснажив усіх українських мистців і все українське мистецтво!

Попросіть майстрів слова — хай вони не забудуть про того світоча українського народу і стведуть йому і тим самим собі пам'ятник нерукотворний на вічну славу українському народові.

Щиро відданий Вам

Йосип Гірняк.

Зараз же, на другий день (17. X), Вірський власноручно відписав: Вельмишановний Йосип Гірняк!

Дозвольте мені широко подякувати за щойно одержаного від Вас листа, за Ваші сердечні і теплі побажання успіху всім нам у нашій не-

легкій мистецькій справі, за ту високу оцінку, яку Ви даєте виступам нашого ансамблю у Сполучених Штатах Америки. Ще раз спасибі Вам!

Я неодмінно передам П. Г. Тичині, М. П. Бажанові і Ю. К. Смоличу Ваше прохання щодо вшанування пам'яті Леся Курбаса.

Дуже шкодую, що хвороба не дала нам можливості зустрітись особисто. Сподіваюсь, що під час наступного турне по США я матиму можливість побачити Вас у доброму здоров'ї.

З глибокою повагою,
П. Вірський

Так Гірняк і Вірський ніколи в житті не побачилися...

1969 року, подорожуючи з дружиною автом по Іспанії, по дорозі з Валенсії до Барсельони я дізнався з афіш, що ансамбль Вірського робить турне по Іспанії. Нам треба було звернути з нашої траси яких сто кілометрів убік, щоб побачитися з Вірським. На жаль, ми нагально поспішали, бо в точний день, в точну годину і в точному місці в Барсельоні ми мали зустріти наших приятелів Петришиних. І це була перша невідбута зустріч з Вірським.

У вересні 1972 р. Вірський гостював тут востаннє. Я знов відвідав виставу балету, але до Вірського не зайшов. Та за кілька днів мені переказали, що Вірський просив подзвонити йому, що я негайно зробив. Після формальних вітань, ми скоро перебороли психологічні перепони і дуже тепло розговорилися. Я сказав йому, що бачив виступ балету (він дорікав мені, що не зайшов), висловив свою думку про нові танки і запросив його до себе до хати. Але тому, що наступного дня вони виїздили в турне по Америці і Канаді, ми домовилися побачитися після їхнього повороту до Нью-Йорку за два тижні. В дорозі Вірському трапилась трагедія (може й плянована згори, тобто з неба...) — згоріли якось усі чудові строї Петрицького, і балет мусів повертатися прямо до Києва. І це була наша друга невідбута зустріч.

6 вересня 1975 року агенція ТАРС повідомила, що Павло Вірський помер на 70-ому році життя. Другого дня (7. IX) в "Нью-Йорк таймз-і" відомий балетний і музичний критик Клайв Барнс умістив статтю, в якій дуже високо оцінив творчі досягнення Павла Вірського. Це була перша зустріч вже з пам'яттю про Вірського.

А на Україні пам'ять про цього великого балетмайстра і про цю велику людину-українця, що виводила наше мистецтво і наше ім'я у світ, судячи з усіх познач, западається в глушину минулого, а його славний балет з офіційної ласки і надмірної опіки над українською культурою — прямо на очах розпадається. Якщо вже не розпався.

З НАРОДЖЕННЯМ

Юрій Луцький

Чарлі Чаплін став батьком коли йому було 81 рік. Володимиріві Кубійовичеві може народитися дитина, коли він буде старший. Правда, це не звичайне там собі немовля, яке ще довго треба було б плекати й годувати, а зовсім повнокровне і доросле створіння, що буде мати милозвучне для десятиріччя комп'ютерів ім'я — АЕУ2. Так Володимир Михайлович її вже сам охрестив, ще перед народженням, даючи їй три літери і одну цифрову одиницю. Для тих, що не можуть розгадати цього дорогого для батька акроніма, зрадимо що під ним криється: англomовна Енциклопедія українознавства, частина 2. Вона ще до того близнючка, бо її сестра народилася кілька років раніше з назвою ЕУ2. Вона була т. зв. гасловою частиною Енциклопедії українознавства, і вона ще до сьогодні незакінчена (в небіологічному світі і такі речі можливі). Її англomовний двійник однак має народитися в 1980-их роках, ще перед її закінченням.

Біологічна аналогія, якої я тут ужив, підходить до нашої теми тому, що не тільки можна сказати, що книжки народжуються (а інколи може трапитися викидень), але автори вагітніють і чекають народин з нетерпеливістю. Зрозуміло тому, що Володимир Михайлович бажав би якнайскоріше бачити АЕУ2 або хоч її перший том. Проте багато залежить від того, чи повитуха готова, щоб допомогти в пологах. Повитухою є також істота з акронімом — КІУС (Канадський інститут українських студій). Без неї порід може не вдатися.

Можуть бути дискусії про те, коли і як видати АЕУ2. Розв'язка залежить не так від фінансових, як від людських чинників. Не легко знайти сьогодні достатнє число перекладачів, англomовних редакторів і фахівців, які остаточно оформили б енциклопедію. Праця йде поволі, але посувається і напевне закінчиться успіхом. Хоч як усі знаємо, наша приказка перестерігає: "Не кажи гоп — поки не перескочиш!"

Не думаю, що з нагоди ювілею Володимира Михайловича треба говорити про наші труднощі. Вони так само існували в той

час, коли виходили ЕУ1 і АЕУ1. Він сам найкраще про них знає і старається їх зрозуміти й перебороти. Керівництво всієї дуже складної редакції далі в його руках, і ми, з молодшої генерації американських і канадських науковців лише допомагаємо йому в цьому великому ділі. Заступника чи наступника його не можна знайти тому, що немає людей з таким усебічним знанням і редакторським досвідом, які є в Кубійовича. Самотній він розпочав це діло — самотнім буде й кінчати. І коли було багато з нас на початку його великого почину, які сумнівалися, чи він його закінчить, то тепер уже таких сумнівів дуже мало. На жаль, робота над енциклопедією ніколи не кінчається, бо кожна енциклопедія вимагає все нових видань і доповнень. Як буде з нашою енциклопедією — нашою, бо вона стала настільною книгою всієї діаспори? Це тема окремої статті, але Володимир Михайлович напевно щось про це думав і може придумав. Не є виключено, що КІУС далі візьметься за цю важливу справу продовження і окремих річників енциклопедії. Перед тим усе таки треба видати АЕУ2.

Хоч про те вже доволі багато писалося, не пошкодить з нагоди ювілею шановного головного редактора перейти через деякі старі і нові аргументи на користь енциклопедії. Це тому, щоб як кажуть, не брати її за щось самозрозуміле. Сьогодні вже можна оцінити корисність тих частин енциклопедії, що вже з'явилися. Вони не тільки викликали багато прихильних оцінок у кращих американських і інших світових наукових журналах, але й стали дуже потрібними для всіх студентів українознавства в англomовних університетах. Це факт першорядної ваги, про який не можна забувати. Рідко коли вдається творам, що вийшли з еміграційного середовища, здобути таке широке визнання. На це є об'єктивні причини, бо в міжнародному світі і серед університетських науковців і студентів не можна такого успіху досягнути пропагандивними чи іншими публіцистичними засобами. Власне, найбільшою вартістю нашої енциклопедії є те, що в ній майже зовсім немає пропаганди. Пригадую собі слова Володимира Михайловича в кількох його "еляборатах" до своїх співробітників: "В ній не сміє бути пропаганди!" Щобільше, в ній немає вузькопартійних чи ідеологічних статей, які ще далі можна майже щодня читати в нашій пресі. Якщо АЕУ2 і репрезентує український погляд, то робить це в науковому і об'єктивному аспекті, не з позицій гуррапатріотичних. Це може й найбільша особиста заслуга Кубійовича, бо він усі статті не тільки читав, але й редагував і розсилав на рецензії до фахівців. Було б цікавим причинком для історії діаспори, якби він залишив спомини якраз про ті дуже цікаві бої, які він напевно зводив з авторами і співробітниками гасел в ім'я не так української правди, як правди

взагалі.

Коли мова на улюблену в діаспорі тему — завдання української науки в вільному світі, то треба підкреслити, що енциклопедія заповнює тут чи не найважливішу прогалину. Не хочу сказати тим, що оригінальні наукові праці з україністики не важливі. Вони конечні, і під тим оглядом робота, роблена в Гарварді, стоїть на першому місці. Але є так само не менша потреба на довідники, які оригінальними бути не мусять. У розвитку кожної слов'янської дисципліни в США і Канаді поруч оригінальних наукових творів публіковано також багато практичних довідників, в яких студенти можуть знайти факти, дати і — джерела для дальшого читання. Цим мусять вони бути озброєні перше, ніж братимуться до Грушевського, Драгоманова, Франка чи Липинського. АЕУ2 дає колосальний фактаж про Україну, багато з чого не можна знайти в УРЕ чи інших радянських довідниках, як також докладну бібліографію даних предметів. Вона так само фіксує важливі події еміграційного життя і нового поселення. Власне, тому, що ці деталі такі важливі, і тому, що їх треба перевірити і доповнити новими даними, праця над англомовною частиною йде так поволі. Та краще не спішитися, бо як німці кажуть: *langsam aber sicher*.*

Врешті, дві інші прикмети енциклопедії українознавства: Кубійович зовсім слушно оборонив позицію, що енциклопедія мусить давати повну картину про Україну, а не тільки про її гуманітарні науки. Це рішення спричинило багато клопотів, бо гасла про українську медицину чи фізику не легко написати. Можливо, що деякі з них не будуть на належній висоті. Але вони будуть. Таким чином уява про Україну, яку читач винесе з цієї книги знання, буде всебічна. Останнім я хотів би згадати те, що всім і так очевидне. АЕУ2 є скарбницею того українознавства, яке сьогодні або проскрибоване або перекручене на рідних землях. Тут одначе ще раз треба підкреслити, що важливо також оминати нові перекручення. Контакт, який українські науковці в США і Канаді мають із західнім світом, створює ідеальну нагоду провести деяку переоцінку і корективи в традиційних поглядах нашої науки. Було б великою промашкою, якби ми цю нагоду поминули. Бо коли говоримо про діаспору, то треба собі усвідомити, що це не тільки "розсіяння" українців по світі, але також і зростання вже тут народжених молодих людей, які не можуть не дивитися інакше на українознавство, як їхні батьки й діди. Тут знову є причина для збагачення, а не, як часто думають, зубожіння нашої науки. Першоджерела (хоч не всі) для українського науковця в діаспорі заховані в світових бібліотеках, де так

*Поволі, але певно.

само є АЕУ2, а дистанція, яку він має між цими першоджерелами і суто українським середовищем, яке зрештою для нього неприступне, допоможе йому ставитися до України об'єктивніше. Колись із наших надбань скористають також науковці в Україні. Бо як майже сто років тому писав Пантелеймон Куліш, "Записки о Южной Руси" (1856-57) якого так само були задумані як свого роду перша енциклопедія українознавства:

От на яких то основах треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор і за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся порабититель-кат. Усе те зле й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через політичну темряву, через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не обиралась на єдину філософію, достойну свого імени, на філософію природовідання. Дійшовши, з прогресом кругосвітної наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос у величезних і найменших тваринах Божих дає нам закон громадянського життя і розумового прямування, кладемо її в основу нашого проповідування української національності і духовної свободи.

(*"Зазивний лист до української інтелігенції"*, 1882)

Авторитет нашого ювіляра сьогодні незахитаний, не зважаючи на його похилий вік. Його енергія й бадьорість передаються всім тим, хто з ним співпрацює; його докори є дальшим поштовхом у нашій праці. Тяжко сказати сьогодні, коли завершиться АЕУ2, але запліднення, на якому вона заснована, є добре і тривале, і це дає запоруку, що помимо, а може й з причини всіх болів, народження вже близьке.

Володимир Кубійович як географ

Іван Тесля

Географія й картографія України мають подавати і своїй суспільності і чужинцям правдиві відомості про життя на всій українській території без уваги на політичні кордони, за допомогою мап, статистичних таблиць і діаграм схоплювати найважливіші явища життя населення в їх географічному розміщенні.

Опрацювання географії України перед Першою світовою війною натрапляло на великі труднощі в призьбиранні джерельного географічного і статистичного матеріалу для цілоти української національної території, бо частини її були замкнені в двох ворожих державах — Росії й Австрії. Державні кордони відчужили частини національної території і народу, що позначилося некорисно на наслідках наших Визвольних Змагань 1917-1921 рр. — і на полі збройної боротьби і в дипломатичних діях, коли рішальні чинники, з браку українських, спиралися в своїх рішеннях на фальшовані інформації українських політичних ворогів.

Перший з українських географів, який належно зрозумів важливість публікації правильних географічних, зокрема демографічних, інформацій для цілоти української національної території був Степан Рудницький, член Союзу Визволення України під час Першої світової війни. На основі статистичних даних загальних переписів населення Австро-Угорщини й Росії Рудницький опублікував етнографічну карту України, визначив межі української національної території й обчислив її величину, написав підручник географії України "Ukraina, Land und Volk", 1916 р. За допомогою статей, міщених у німецьких наукових журналах, він поширив відомості про Україну і її народ серед німецьких, а посередньо, і серед іншомовних читачів. На жаль, зроблено тоді мало і пізно. Свою працю на відтинку географії України Рудницький провадив далі після війни, головне в Українському вільному університеті в Празі. В 1927 р., на запрошення уряду УРСР, він переїхав до Харкова, де зорганізував географічний і картографічний науково-дослідний інститут. Однак після кількох років праці цей інститут упав жертвою загального розгрому українського наукового і культурного життя в кордонах УРСР. В 1934 р. Рудницького заслано на Соловки, де він серед невідомих обставин загинув.

Переємником його ідей і праці на відтинку географії й картографії України став Володимир Кубійович, з 1928 р. доцент Краківського університету. Вже з початком студій, під керівництвом проф. Л. Савицького, В. Кубійович розпочав досліди пастушого життя в Карпатах. Цим дослідом він присвятив коло 10 років, а їхні висліди оголосив у кількох десятках праць польською, чеською, словацькою, румунською, українською і французькою мовами. Деякі польові праці в Карпатах на чехо-словацькому боці кордону Кубійович виконував спільно з Їржі Кралем, професором університету ім. Коменського в Братіславі, а найчастіше в товаристві тодішнього студента географії і картографії Миколи Кулицького. До найзначніших монографій з ділянки "карпатських" праць належать: "Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich", 1926; "Rozšíření kultur a obyvatelstva v Severních Karpatech", 1932; "Pástoritvú în Maramureş", 1935; "Pastýřský život v Podkarpatské Rusi". I-II, 1935-37; "Пастуштво Буковини", 1935. На протязі десятка років, головне під час літніх вакацій, Кубійович ґрунтовно прослідив усю смугу Північних Карпат від Пряшівщини на заході по Буковину на півд. сході. Крім праць, спертих на теренові досліди в Карпатах, а згодом на Холмщині, Підляшші і Поліссі, Кубійович опрацьовував антропогеографію й демографію України. Ця ділянка студій була головним предметом його університетських викладів.

Географія України зацікавила Кубійовича вже в студентські роки. Одним з важливих поштовхів до цього було знайомство з Ст. Рудницьким, з яким Кубійович вперше зацікавився на 1-ому з'їзді слов'янських географів і етнографів, який відбувся в Празі 1924 р.; а далі — зв'язок з українцями — професорами та студентами Краківського університету. Як доцент Кубійович заохочував українців-студентів географії до української географічної тематики. В 1930 р. під редакцією Кубійовича з'явився "Науковий збірник Географічної секції при Українській студентській громаді в Кракові". Це був перший географічний збірник на західних українських землях. Чимало примірників цього збірника розіслано до географічних установ світу, частину разом із "Записками НТШ". Публікація цього збірника сколихнула польські шовіністичні кола. Директор Інституту географії вмістив у журналі "Wiadomości geograficzne" заяву, що він не має нічого спільного з цією "руською брошурою". Вороже наставлення польських географів, зокрема професора Львівського університету Е. Ромера і Познанського університету Ст. Павловського, зміцнилося, коли Кубійович виявляв фальшованість статистичних даних у їхніх працях, що стосувалися до національного складу людности Східньої Галичини.

Відштовх від польського наукового середовища зміцнив

зв'язок Кубійовича з українським суспільством і науковим світом. 1931 р. його вибрано дійсним членом Математично-Природничо-Лікарської Секції НТШ, при якій він очолив географічну комісію. Розгром української науки в УРСР та ув'язнення й заслання Ст. Рудницького наклали на Кубійовича обов'язок поширити географічні дослідження на всю територію України. Цей обов'язок Кубійович виконує ціле півсторіччя. Вислідом досконалого пізнання життя, потреб і змагань українського народу, невтомної праці, великого організаційного і редакторського хисту, беззастережної наукової об'єктивності, а передусім назламної волі присвятити свою працю батьківщині, є десятки першорядних наукових праць, між ними такі загально відомі наукові публікації, як: "Атлас України й сумежних країв", "Географія України й сумежних країв", "Енциклопедія українознавства", низка картографічних творів, зокрема фізичні, етнографічні та адміністративні карти України і її країв, а між ними видатна "Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)" й недавно видана топографічна "Карта України" 1:2.000.000.

"Атлас України й сумежних країв" (Львів, 1937) це перший і найбільший географічний твір Кубійовича, що його опрацювання вимагало повних три роки часу. Найбільше часу витрачено на зібрання джерельного матеріалу окремих займанщин України та зведення їх до порівняльного стану. Цю працю уможливила жертвенна поміч ентузіаста географа й картографа д-ра М. Кулицького, який не тільки виконав усі картографічні праці, але був автором фізичної карти і співавтором низки інших карт і діаграм. До співпраці радо приступили й інші українські географи і фахівці окремих наук. До них належали: В. Дорошенко, Є. Жарський, І. Зілинський, Р. Зубик, В. Іванис, І. Іваницький, І. Крип'якевич, Л. Лукасевич, М. Мельник, С. Пастернак, Ю. Полянський, Вс. Садовський, І. Тесля, І. Федів, Є. Храпливий і В. Чередиїв. Текстові пояснення охоплюють 40 сторінок, карти — 38 великих і 166 малих і діаграми уміщені на 66 подвійних сторінках. За змістом, матеріал атласу поділено на 6 відділів: Природа, Людність, Сільське господарство, Інші галузі господарства, Різне і Українські землі в Польщі. Атлас з'явився друком фондами Українського видавничого інституту, що його zorganizував В. Микитчук, видавець Української загальної енциклопедії.

Атлас України Кубійовича був найбільшим досягненням української географії міжвоєнного періоду. Він дістався до більшості географічних установ світу, одержав прихильні рецензії чужих науковців і став одним з основних посібників вивчення географії Східньої Європи.

"Географія України й сумежних країв", том I, 1938, це другий після атласу України синтетичний нарис географічних відомостей

про Україну, опрацьований при співпраці українських географів та споріднених науковців, як: Р. Єндик, Є. Жарський, І. Зілинський, В. Іванис, М. Кулицький, І. Крип'якевич, М. Мельник, Ст. Пашкевич, Ю. Полянський, І. Тесля, І. Федів та В. Чередіїв. "Географія України", — це науково-популярний твір (VIII + 512 ст.), дуже багато ілюстрований світлинами, картами й діаграмами. 1-ий том охопив загальну географію України, 2-ий том був призначений регіональній географії України. Його видання перервала війна.

Досліди з демографії і статистики України творять четверту групу праць Кубійовича. Найважливішим твором цієї ділянки дослідів є статистичний довідник "Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939 р.". Цей твір складається з двох томів — статистичного довідника в формі таблиць і пояснень та спертої на ці статистичні дані карти: "Етнографічна карта південнозахідної України (Галичини)" в мірилі 1:250.000, яка з'явилася в Лондоні 1953 р. Сам статистичний довідник, 2-ий том, готовий до друку українською і англійською мовами. "Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини)" охоплюють усі місцевості цього краю. Джерельним матеріалом цього довідника були не тільки опубліковані дані загальних переписів населення і церковних шематизмів, але також теренові досліді, зокрема докладні звідомлення українських муніципальних урядовців та інших передових людей окремих місцевостей, що після війни замешкали в таборах для переміщених осіб УНРРА й ІРО. Довідник і карта творять унікальний історичний документ демографічного стану Галичини перед Другою світовою війною. Його цінність у тому, що автор подав окремо сім етнічних груп населення: українців, поляків, польських колоністів, греко-католиків, які вживали польської розмовної мови, латинників або римо-католиків з українською розмовною мовою, євреїв та інших (гол. німецьких колоністів). Інші статистичні видання — це чотири томи довідників "Український статистичний річник", що його видавало Українське економічне бюро в Варшаві, в 1933-1936 роках, українською й англійською мовами.

Перші українські картографічні праці, головне підручні й стінні карти України авторства Рудницького з'явилися вже під час Першої світової війни. У міжвоєнному періоді, крім свого "Атласу України", Кубійович, спільно з Кулицьким, видав низку підручних і стінних карт України й деяких її країв, як от: "Адміністративна карта Галичини", 1:600.000, Львів 1934; карти Лемківщини й Холмщини; "Фізична карта України й сумежних країв", 1:2.500.000; Львів 1935; "Фізична карта українських земель, 1:1.500.000", Львів 1939; обидві ці карти перевидано з деякими змінами під час війни (1942) п. з. "Фізична карта Чорноморських

країв". Найновішим і найкраще опрацьованим картографічним твором Кубійовича спільно з А. Жуковським є топографічна "Карта України, 1:2.000.0000", Мюнхен-Париж 1978 (додаток до гаслової "Енциклопедії українознавства"). Головна цінність цієї карти — це дуже багатий зміст, на який, поруч розміщення фізично-географічних предметів, складається вміщення приблизно 5000 осель: сіл, селищ міського типу і міст, й усталення української географічної термінології і правопису місцевих назв.

Найважливішим і найпотрібнішим твором, який випродукувала українська наукова еміграція під проводом Кубійовича, є "Енциклопедія українознавства". Починаючи з 1948 р. опрацьовано й оголошено друком кілька частин цього багатотомового твору: Перша — загальна частина ("ЕУ1") у трьох томах українською мовою; перша — загальна частина ("АЕУ1") у двох томах англійською мовою; Друга — гаслова частина ("ЕУ2") українською мовою, на сьогодні 8 томів, до гасла "Тимковські". Цілість має охоплювати 10 томів. Два останні томи й доповнення в редакторській стадії. Одночасно йде переклад гаслової частини "ЕУ2" на англійську мову ("АЕУ2").

Головні завдання "Енциклопедії українознавства", які назвав Кубійович, три: 1. служити вірним довідником для двомільйонової маси українців, що живуть поза кордонами СРСР; 2. бути джерелом правдивих інформацій про Україну й український народ для чужинців (Цій потребі має служити переклад "ЕУ" англійською і, можливо, й іншими мовами); 3. бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де систематично промовчуються або фальшуються інформації про життя і змагання українців на політичному, культурному, церковному, і взагалі національному полі.

З уваги на важливе значення географічних інформацій у політиці географія в СРСР стоїть повністю на службі уряду. Висліди загальних переписів населення, головне з ділянки демографії, уряд мінє відповідно до своїх політичних потреб і планів. Тому викривання фальшів у статистичних публікаціях належать до найважливіших завдань української географії у вільному світі. З цієї також причини географічні інформації становлять важливу частину ЕУ. Географії, зокрема демографії України присвячені сотні статей, які вийшли в великій більшості з-під пера Кубійовича.

Своїми дослідями з географії України Кубійович збудував собі тривалий пам'ятник, який завжди буде правити за дороговказ молодшому поколінню українських науковців.

Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань.

Іван Лисяк-Рудницький

Нема сумніву, що Володимир Кирилович Винниченко був однією з найталановитіших і найкольоритніших постатей в українській історії першої половини ХХ століття. І як письменник (белетрист і драматург) і як політик він вибився на одне з провідних місць. Вистане згадати, що Винниченко був перший український письменник, який утримувався виключно з літературних заробітків, і перший, який здобув міжнародне визнання. Як політик він, як знаємо, зіграв одну з провідних ролей в українській революції: в 1917-ому він очолив перший український уряд, Генеральний Секретаріят Центральної Ради, а рік пізніше як голова Директорії Української Народної Республіки протягом кількох місяців був головою держави.

Проте, поряд з цими тріумфами Винниченко зазнав теж веле-тенських життєвих поразок. Його міжнародні літературні успіхи не були тривалими, і його п'єси не втрималися на світових сценах. Навіть його українська літературна слава померкла з часом до тієї міри, що це дало право одному дослідникові недавно назвати його (правда, із знаком запитання) "забутим письменником".¹ Також політична діяльність Винниченка зустрічала з різних боків сувору критику, а то й безоглядний осуд. В УРСР його офіційно кваліфікують як "контрреволюціонера" й "буржуазного націоналіста". У позарадянському українському світі Винниченко став за міжвоєнної доби одіозною постаттю й опинився в майже повній ізоляції. Тільки в останні роки життя, після Другої світової війни, Винниченко знайшов наново зрозуміння та прихильний відгук серед деяких кіл нової наддніпрянської еміграції, т. зв. "східняків".

Життєвий доробок Винниченка не вичерпується красним письменством і політичною чинністю. Уже в пізньому віці він

У скороченій формі ця стаття була прочитана на науковій конференції Української Вільної Академії Наук у США з нагоди сторіччя від дня народження Володимира Винниченка, Нью-Йорк, 26-27 квітня 1980 р.

1. Заголовок вступної статті Михайла Мольнара у книзі: Володимир Винниченко. Оповідання. Братіслава, 1968.

захопився малярством, яке стало його улюбленим гоббі. Згідно з оцінкою Святослава Гординського, "Винниченко, хоч нічим оригінальним не виявився, — маляр далеко не аматорської міри".² Тут мимоволі на думку спадає Вінстон Черчил, — Винниченків соціальний і світоглядний антипод, — який так само відчував потяг до малярства, знаходячи в ньому відпруження та творчу розвагу.

Буйний, різнобічний талант Винниченка, — якого через цю всесторонність можна назвати "ренесансовою людиною", — проявився ще в одній царині, а саме в політично-світоглядовій публіцистиці. Він залишив по собі багато статей, низку брошур і дві великі праці, "Відродження нації" та "Конкордизм". Ця публіцистична спадщина не притягнула досі уваги дослідників. Публіцистичні писання Винниченка сьогодні тяжко доступні, за винятком широкого історично-мемуарного трактату, чи пак памфлету, "Відродження нації" (3 тт., Київ-Відень, 1920), що був надрукований великим накладом (15.000 примірників).

Скажу відразу, що не вважаю Винниченка оригінальним політичним мислителем, писання якого мали б самостійну науково-теоретичну вартість. З цього погляду він не витримує порівняння з такими мислителями (щоб говорити тільки про українських), як Драгоманов і Липинський. Проте Винниченкова публіцистика цікава й заслуговує на увагу. Її значення, передусім, у тому, що в ній ясно виражені ті ідеї, якими він керувався в своїй практичній діяльності та які теж віддзеркалені в його художніх творах. Публіцистика Винниченка становить важливе джерело для вивчення його світогляду та духової біографії. А поскільки його погляди та концепції були не тільки його власні, індивідуальні, але також менше чи більше типові для певної течії в українській політичній думці революційної доби, — Винниченкові публіцистичні твори допомагають розуміти цей переломовий період у новітній історії України. Крім цього, вони багаті на фактичні інформації, бистрі спостереження та інтересні, хоч часто суперечливі коментарі про особи й події. З уваги на безперечну документальну вартість цих статей і брошур варто було б тепер видати бодай їх добірку окремою книжкою. Також доводиться бажати, щоб був опублікований філософсько-політичний трактат "Конкордизм", що в нього Винниченко вклав багато часу і праці та що становить немов його ідейний заповіт.

■

Рамки цієї статті не дають можливості розглянути публіцистичну спадщину Винниченка в повноті. Тому нам доведеться

2. С. Гординський. Малярські твори В. Винниченка. Збірник "Володимир Винниченко. (Статті й матеріали)". Нью-Йорк, 1957, ст. 60.

зосередитися переважно на одній проблемі: Винниченковій інтерпретації українських Визвольних Змагань та його власної участі в них. Цій темі присвячене "Відродження нації", написане протягом півроку, між липнем 1919 і січнем 1920, коли Винниченко, вийшовши зі складу Директорії, опинився на вигнанні в Австрії. Можна дивуватися енергії людини, яка на гарячих слідах подій поспішила відразу закріпити для себе самої й інших досвід щойно пережитого та вивести з цього певні програмові висновки. Коли Винниченко працював над "Відродженням нації", українська революція ще тривала, й він не вважав своєї активної політичної ролі за скінчену. Цим твором він хотів не тільки дати апологію своєї революційної й державницької діяльності за минулих півтрьох років, але рівночасно теж готував чергову політичну акцію: свій поворот на Україну під радянською владою та свою власну майбутню співпрацю з цією владою. Ці розрахунки напевне вплинули на багато формулювань у "Відродженні нації". Проте, було б помилкою Винниченкову концепцію історії української революції зводити до таких прагматичних мотивів. Хоч він згодом пройшов світоглядову еволюцію, але своєї інтерпретації української революції він ніколи не змінював. Основні тези "Відродження нації" повторені в публіцистичних писаннях Винниченка з останніх років його життя.

Отож, Винниченко бачив історичну спрямованість української революції у змаганні селянсько-робітничих мас до *всебічного* визволення. А головна трагедія української революції, на його думку, полягала в тому, що "Центральній Раді не вистачило ні розуміння моменту, ні однастайности, ні рішучости стати в авангарді оцих самих мас, виступити виразницею їхніх не тільки національних, але й національно-економічних інтересів".³ Через цю однобічність Центральної Ради, занедбання нею соціального моменту, українські маси не дали їй у рішальну хвилину своєї підтримки. Подібні помилки, каже Винниченко, зробила теж і Директорія.

Свою власну суспільно-політичну позицію Винниченко характеризував так: "Отже, та течія, до якої я належу з перших кроків моєї громадської свідомости [...], є течія всебічного визволення (соціального, національного, політичного, морального, культурного і т. д.), а так само визволення цілковитого й рішучого, що переважно має назву революційного".⁴ До тієї "всебічної" течії в

3. В. Винниченко. Розлад і погодження. Відповідь моїм прихильникам і неприхильникам. Без місця і року, ст. 6. — Із редакційної передмови видавництва "Наша боротьба" видно, що брошура з'явилася в Німеччині 1948 р. ("три роки після закінчення війни").

4. Володимир Винниченко. Перед новим етапом. (Наші позиції). Торонто, 1938, ст. 9.

українській революції, що репрезентувала правильну синтезу соціальних і національних прямивань, Винниченко зараховував укалістів, боротьбістів та опозиційні елементи в КП(б)У, тобто речників українського національного комунізму.

Пригляньмося дещо докладніше до концепції "всебічного визволення", що має центральне місце в світогляді Винниченка. Який конкретний зміст вкладав він у це привабливе гасло? Якщо йдеться про національне визволення, відповідь проста. Винниченко, очевидно, не належав до старих, дореволюційних самостійників, яких на Наддніпрянщині була тільки жмінька. На початку революції він хотів будувати вільну Україну в братерській спілці з оновленою Росією. Але, розчарувавшись в Тимчасовому уряді та російській революційній демократії за їхнє неприхильне ставлення до українських національних вимог (процес цього розчарування змальований у першому томі "Відродження нації"), він скоро дійшов до самостійництва. Винниченко був співтворцем Третього й Четвертого Універсалів, від яких не відмовився й тоді, коли згодом, прийнявши радянську устроєву платформу, шукав порозуміння з більшовиками. Нема причин сумніватися в щирості й послідовності Винниченкових самостійницьких переконань.

Куди трудніше відповісти на питання, що, власне, Винниченко розумів під "соціально-економічним визволенням". Він завжди, ще з юнацьких років, мав темперамент суспільного революціонера, який бунтувався проти всякої соціальної кривди, визиску, гноблення людини людиною. Але слід підкреслити, що в ранній стадії революції він ще не стояв на комуністичних позиціях. Не видно, щоб у той час він мав скристалізовану концепцію майбутнього соціально-економічного ладу в Українській Народній Республіці, яка творилася. Найпекучішим в Україні було аграрне питання. Винниченко як голова Генерального Секретаріату прийняв програму соціалізації землі, що її відстоювала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), хоч соціал-демократи, що до них він належав, "з великим критицизмом підходили до аграрної програми соціалістів-революціонерів, яку, на думку соціал-демократів, українські есери просто переписали в руських есерів, не рахуючись з відмінними від руських умовами на Україні".⁵ Винниченко бачив, що українське селянське господарство, на відміну від московського з його "общинними" традиціями, мало "суто індивідуалістичну систему", — але він не робив політичних висновків з цього слушного спостереження.

Отож, суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними

5. В. Винниченко. Відродження нації, т. 1. Київ — Відень, 1920, ст. 182.

цілями. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад, "капіталізм", в якому бачив суцільне зло. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим, півколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів "панів і буржуїв", що їх уважав за паразитарну клясу, та прагнув ліквідації цієї кляси. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, — господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія — це "кляса непрацюючих [...], вічно безробітні, вічно гулящі люди".⁶ Трударі голодують, а буржуї об'їдаються кав'яром і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками. Цей образ буржуазного обжирства настирливо повторяється на сторінках Винниченкової публіцистики. Винниченко широко обурювався на тих, які хотіли, щоб Україна була такою державою, "як у людей", тобто з клясовою диференціацією та соціальною нерівністю.

Як сказано, в початковій стадії революції Винниченко ще не стояв на комуністичних позиціях. Але під враженням невдач Центральної Ради й Директорії він протягом наступних двох років еволюціонував уліво. Важливим етапом цієї еволюції слід уважати Деклярацію Директорії від 26 грудня 1918 р., автором якої був Винниченко. Деклярація проголошувала засаду, що "влада в Українській Народній Республіці повинна належати клясам працюючим, — робітництву й селянству [...]. Кляси не трудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових [...] не мають права голосу в порядкуванні державою". Як практичний висновок, Деклярація постановляла, що в виборах до Трудового конгресу братимуть участь тільки селяни, робітники та "трудова інтелігенція, що безпосередньо працює для трудового народу" (народні вчителі, лікарські помічники, кооперативні службовці тощо); "нетрудові" верстви населення позбавлялися виборчих прав.⁷ Дальший крок у цьому напрямі Винниченко зробив трохи пізніше, на еміграції. Його "Відродження нації" писане вже з націонал-комуністичної плятформи.

■

Тут перериваю реферування поглядів Винниченка, щоб дати місце деяким критичним коментарям. — Винниченкові політичні противники атакували його звичайно на національній площині, включно до закидів у національній зраді. На ці оскарження він дав таку відповідь, сповнену почуття власної гідності:

6. Там таки, ст. 150.

7. Текст Деклярації Директорії: В. Винниченко. Відродження нації, т. 3, стст. 167-176.

Ніколи, ніде, в ніяких обставинах ми національного боку визволення не зраджували. Ні в яких переговорах і договорах ми не згоджувались на віддання одної частини єдиної української нації на поневолення [...]. Ніколи, ніде, ні за які персональні чи групові (клясові) субсидії, привілеї чи як інакше ми не згоджувались на зменшення хоч би на одну йоту суверенітету української нації.⁸

На мою думку, об'єктом критики повинні стати передусім якраз соціальні погляди Винниченка, що їм часто не приділяли достатньої уваги. А втім хибна соціальна концепція неминуче призводила його до помилкових кроків теж в національній політиці, незалежно від його патріотизму та добрих намірів, що в них не сумніваємося.

Зупинімся ще раз на Винниченковому улюбленому гаслі "всебічного визволення". Чи можна мати застереження проти такого, здавалось би, шляхетного ідеалу? Але справа в тому, що в реальному житті існує абсолютна конечність раз-у-раз вибирати між альтернативами, устійнювати черговість пріоритетів, концентрувати зусилля на тому, що в даний момент найважливіше. Хто хоче "всього і всього нараз", звичайно залишається — ні з чим.

Розвал царської Росії в 1917 р. дав українському народові винятковий і, як досі, неповторний історичний шанс: вирватися з імперських лабет і створити власну державу. Якщо з цього шансу не зуміли скористати, то відповідальність за це, — крім зовнішніх і внутрішніх труднощів об'єктивного порядку, — падає, передусім, на наших "всебічників", соціальних утопістів, що їх найтипівішим представником був Володимир Кирилович Винниченко. Нехтуючи державність таку, "як у людей", вганяючись за міражем "всебічного визволення", — вони спричинилися до того, що український народ, який вони любили й якому бажали добра, опинився в стані дійсно всебічного, тотального національного й соціального поневолення. Це була їхня і наша загальна трагедія.

Це не значить, що українські уряди революційної доби взагалі не повинні були вести активної політики в області соціально-економічних стосунків. Тут не місце входити в деталі, але ясно, що, зокрема, наболіле аграрне питання вимагало радикальних заходів. Центральній Раді можна поставити виправданий закид, що вона, — оглядаючися на Петроград і майбутні всеросійські Установчі збори, — не виявила своєчасно самостійної ініціативи в цій переважливій справі. (Подібне можна сказати про зволікання з сепаратним миром з Центральними державами). Але помилка "всебічників" полягала в тому, що вони не визнавали примату державного інтересу та керувалися утопійними цілями.

Утопійний характер Винниченкової соціально-економічної

8. Володимир Винниченко. Перед новим етапом. Стст. 45-46.

концепції проявився, між іншими, в спрощеному егалітаризмі. Розум Володимира Кириловича відмовлявся сприйняти просту соціологічну істину, що "пани й буржуї" не тільки "розкошують", але теж виконують певні потрібні суспільні функції. Якщо Україна не мала залишитися в стані аморфної етнічної маси, але мала стати новочасною нацією й державою, вона мусіла розвинути диференційовану суспільну структуру, спроможну виконувати всі складні функції, що невід'ємні від існування нації й держави. Біда була не в тому, що Винниченко турбувався за долю робітництва та декласованого, спролетаризованого прошарку селянства. Але орієнтуючися виключно на ці класи, він відштовхував від участі в українському державному будівництві заможні й освічені верстви населення, включно з т. зв. сільською буржуазією, "контрреволюційною куркульською стихією", — отже якраз ті елементи, що могли послужити найнадійнішим фундаментом держави. Зрештою, цю настанову поділяла більшою чи меншою мірою вся наддніпрянська соціалістична "революційна демократія".

■

Ставлення Винниченка до більшовизму було двоїсте. З одного боку, він добре бачив факти шовіністичної й колонізаторської політики російських більшовиків щодо України та переємність у цьому між царизмом і більшовизмом. Він яскраво і правдиво змалював перший і другий періоди радянського окупаційного режиму в Україні (початок 1918 і весна та раннє літо 1919 років). Але, з другого боку, він визнавав історичну прогресивність Жовтневої революції як соціалістичної й як такої, що відповідала соціальним інтересам трудящих мас. У кінцевому розділі "Відродження нації" він виголосив на адресу більшовиків такий панегірик:

Російська робітничо-селянська революція великим досвідом своїм дала наочну лекцію реального здійснювання соціальних завдань пролетаріату. Перейдена Совітською Росією велетенська праця над руйнацією панування старого громадянства й творенням нового, [...] ця праця переведена з таким успіхом, з такими наслідками, дала Європі воістину приклад соціального чуда, яке підносить захватом революційні живі елементи й холодить передсмертною тривоگوю елементи паразитарні, злочинні, гнилі.⁹

Бажаючи бути послідовним будь-якою ціною, Винниченко виправдував запроваджену більшовиками систему терору: "Та класа, яка захоплює владу, мусить боротись за неї і за свої цілі всякими засобами [...]. От в ім'я яких цілей большевиками твори-

9. Відродження нації, т. 3, ст. 501.

лись насильства над гулящими людьми, над маленькою меншістю ради інтересів величезних працюючих мас і всієї людськості". Винниченко вважав за зовсім слушну річ, що "заборонялась і преса цих гулящих клас, або тих груп 'демократії', які обстоювали непорушність буржуазного ладу". Самозрозуміло, Винниченко відкидав парляментарний лад, який, згідно з його твердженням, буржуазія використовує, як "випробуваний спосіб вигідно спекулювати".¹⁰ Ніяково читати цю апологію тиранії, коли зважити, що вона вийшла з-під пера людини, яка ще зовсім недавно перед тим очолювала *демократичний* український уряд!

Винниченко не погоджувався з радянським режимом тільки в одному: в питанні національної політики. Але він не припускав думки, що ця політика випливає з самої природи режиму. Навпаки, він заспокоював себе тим, що вона суперечить принципам самовизначення народів та пролетарського інтернаціоналізму, які чейже проголосила Жовтнева революція. Тому він був схильний тлумачити більшовицьку практику в Україні як болюче непорозуміння, що скоріше чи пізніше мусить бути виправлене, бо цього вимагають логіка історії й інтереси світової соціалістичної революції. Завдання українських комуністів-"всебічників" — переконати Москву в помилковості її трактування української справи. (Подібно їхнє завдання теж переконати українських патріотів-"однобічників", щоб вони позбулися своїх застережень до соціальних цілей комунізму). Характеристично, що Винниченко називав радянську систему правління в Україні "пятаковщиною", від імені Юрія Пятакова, ватажка київських більшовиків. У цьому видно намагання відмежувати московський провід РКП від відповідальності за "помилки", що їх, мовляв, спричинили короткозорі місцеві більшовицькі лідери.

Отож, Винниченко шукав синтези двох революцій: української національної й комуністичної. В цьому полягала суть його політичної концепції. Пишучи своє "Відродження нації", він намагався переконати інших і передусім, мабуть, самого себе, що така синтеза не тільки бажана, але й історично конечна. Проте, можна здогадуватися, що в глибині душі він сумнівався в здійсненності цієї синтези. Мистецька інтуїція підказувала йому інші висновки, ніж його псевдорациональні метикування. Про це свідчить Винниченкова п'єса "Між двох сил", написана 1918 року під враженням першої радянської окупації України. В особі героїні п'єси показано трагедію ідейних українських комуністів, що опинилися в безвихідному становищі на перехресті між непримиренними національно-визвольною й більшовицькою стихіями. Софія Сліпченко кінчає самогубством. В її загибелі Винниченко

10. Відродження нації, т. 2, стст. 178, 185, 188.

провівист не тільки майбутню долю всього українського націонал-комуністичного табору, але і своє власне політичне банкрутство.

■

Дана стаття не ставить собі за завдання дослідити практичну політичну діяльність Винниченка. Але, говорячи про його суспільно-політичний світогляд, не можемо не підкреслити факту, що він мав, без сумніву, деякі автентичні провідницькі прикмети. Напр., мемуаристи української революції часто згадують про його надзвичайний ораторський талант. Галицький журналіст Осип Назарук, що мав нагоду добре приглянутися Винниченкові, коли той був головою Директорії, дав йому в своїх спогадах таку позитивну характеристику:

Це повний чоловік, який додержує приречень, уміє мати повне довір'я до других людей, орієнтується в обставинах і людях, має відповідну енергію і — що вважаю дуже важним — почуття комізму... Як державний муж він видержував вповні свої важкі обов'язки і мав смілі пляни. Не перевів їх не з власної вини.¹¹

Проте Винниченко-політик мав теж великі недоліки, що корінилися почасти в його характері, а почасти в інтелекті. До хиб характеру треба зарахувати Винниченків непогамований, "степовий" темперамент, що кидав його в екстрими та що проявився, м. ін., в тоні і стилі його полемік. У "Відродженні нації" він писав про гетьмана Павла Скоропадського як про "слинявого манекена", "нікчемну, політично безграмотну фігуру", "дегенера́та", а про головного отамана Симона Петлюру як про "смішного і шкідливого для всього нашого руху чоловіка", "маленького обивателя із хворобливою, маніякальною славолюбністю" тощо. (Слід зазначити, що в ставленні до більшовиків Винниченко дотримувався зовсім іншого тону: критикуючи їхню політику щодо України, він уживав речових аргументів, але не нападав на особи кремлівських вождів. Грубу лайку він залишав для своїх українських політичних суперників).

Назарук уважав, що Винниченко "орієнтувався в обставинах і людях", тобто був політичним реалістом. Це до певної міри potwierджується публіцистичними писаннями самого Винниченка. В них багато бистрих спостережень, які свідчать, що він умів дивитися на дійсність відкритими очима. Але, поряд з цим, знаходимо в них теж чимало суджень, які вражають своєю наївністю. Винниченко часто бачив правильно факти, але під впливом своїх

11. Осип Назарук. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень, 1920, ст. 66.

ідеологічних настанов робив з них неправильні висновки. Іншими словами, в духовості Винниченка реаліст перебував у постійному, неусвідомленому конфлікті з доктринером, при чому кінець-кінцем звичайно перемагав останній. У цьому полягала його основна інтелектуальна вада.

Літературний критик Михайло Рудницький зробив подібне спостереження в зв'язку з письменницькою творчістю Винниченка. На його думку, сила літературного таланту Винниченка спочивала в хисті схоплювати картини й ситуації реального життя. Але він теж любив вводити в свої повісті й п'єси "ідеї", що грішили дидактизмом і наївністю. "Від цієї хвилини у його творах зарисовується щораз більша щілина, крізь яку щораз більшою течійкою проривається вода".¹²

Як зразок Винниченкового політичного реалізму варто зацитувати уривок з "Відродження нації", який показує, що він добре здавав собі справу з велетенських труднощів українського державного будівництва:

Бо що то значить наша, національно-українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до сього часу. Це не переформування старих, організованих, пристосованих до життя віками апаратів, не заміщення одних людей другими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібничок, творити в місяць-два те, що в других землях утворювалось десятками віків. Творити ці органи, не маючи ніякої мілітарної сили й маючи в той час проти себе й мілітарну й поліційну, адміністративну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людности.

Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. То де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина, що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони, ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих і досвідчених і освічених і національно-свідомих людей. Ну, хай би ще на міністрів вистарчило, — а далі? А директорів, діловодів, а комісарів, а десятки тисяч служащих, — де їх узяти? А чим їх удержувати? Чим провадити всю державну роботу, не маючи ніяких фінансових засобів?¹³

Тут насувається питання: Якщо цитовані твердження згідні з

12. Михайло Рудницький. Від Мирного до Хвильового. Львів, 1936, ст. 309.

13. Відродження нації, т. 1, ст. 255-256.

правдою, як тоді можна виправдати, що Винниченко принципово виключав від співучасті в українському державному будівництві заможні й освічені верстви населення, які могли б дати молодій державі оці конче потрібні людські кадри? А втім Винниченко-практик був мудріший від Винниченка-ідеолога. Напр., восени 1917 р., будши головою Генерального Секретаріату, він запрошував на посаду товариша генерального секретаря (себто заступника міністра) внутрішніх справ Федора Лизогуба, досвідченого адміністратора, але — аж страшно сказати! — великого землевласника, консерватора та майбутнього прем'єра за Гетьманщини. Після гетьманського перевороту Винниченко дораджував лідерам поміркованої української партії соціалістів-федералістів скористати з пропозицій Скоропадського й німецького військового командування та ввійти до уряду, щоб таким чином забезпечити національний характер нового режиму. Із спогадів Павла Зайцева знаємо, що Винниченко дуже похваляв Зайцева (у той час директора президіяльного департаменту міністерства освіти) за те, що за його спонукою колектив службовців міністерства освіти вирішив не демісіювати (як це на знак протесту проти гетьманського перевороту зробили українці-службовці інших міністерств), але залишитися на місцях і провадити в змінених умовах працю, якої вимагали національні й державні інтереси.¹⁴ З погляду революційної непорочности, це все були "гріхопадіння" Винниченка, з яких він потім навіть приплюдно каявся, але вони рятують його честь як державного діяча.

А ось деякі зразки Винниченкових доктринерських наївностей. У "Відродженні нації" він пояснював вибух Першої світової війни тим, що "товарні джентлмени посварилися за те, хто має одягати африканських негрів у фартушки", — що скидається на карикатуру відомої марксистської теорії імперіялізму. Приятель Винниченка Олександр Шульгин занотував у своїх спогадах, "як він говорив несусвітні речі, наприклад, що при соціалізмі людина зможе працювати тільки дві години денно!"¹⁵

Джерела оцих "несусвітніх речей", про які згадує Шульгин, треба шукати в тому, що Винниченко, будши людиною небуденних і різноманітних природних здібностей, не мав систематичної політичної освіти. Кажу це не для того, щоб принизити його пам'ять, але як ствердження факту. Винниченкові публіцистичні писання не вказують на те, щоб він поважно студіював політичну,

14. Павло Зайцев. Жмут спогадів про В. Винниченка. З. Гетьманат, — "Українська літературна газета" (Мюнхен), ч. 9 (51), вересень, 1959, ст. 2.

15. Уривки зі спогадів Олександра Яковича Шульгина. — "Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960)". Париж — Мюнхен, 1969, ст. 292.

соціологічну й економічну літературу, навіть марксистську. І в цьому нема нічого дивного, якщо взяти до уваги обставини його життя. Здається, єдине, що Винниченко виніс з Єлисаветградської гімназії, це бунтарський дух і зненависть до всякого "начальства"; ще на схилі віку він з гіркотою згадував пониження, що їх йому, як "мужичонкові" та "хахльонкові", довелося витерпіти в гімназії від учителів і товаришів—"паничів".¹⁶ У 1902 р., на двадцять другому році життя, Винниченка вперше заарештовано і при цій нагоді виключено з Київського університету. Того самого року він дебютував у літературі першим надрукованим оповіданням. Наступних п'ятнадцять років, аж до самої революції, його життя протікало подвійним річищем професійного письменника і професійного революціонера. Як письменник Винниченко працював надзвичайно інтенсивно і продуктивно; щороку з'являлися нові його твори: збірки новель, романи, театральні п'єси. Водночас Винниченко був активним і провідним членом Революційної української партії (РУП) та її спадкоємниці, Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Він кількама наворотами сидів у в'язниці, тікав за кордон, нелегально повертався на Україну, скитався по різних європейських країнах, брав участь у партійних з'їздах, редагував партійні органи і т. ін. Літературна праця та революційна метушня не залишали часу для поглиблення політичної освіти. Підпільна гуртківщина давала певний практичний організаційний досвід, але далеко не такий, що готував би до завдань керування державою.

Тут виникає питання про специфіку Винниченкового марксизму. Більшу частину свого життя, від студентської лавки до середини 1930-их рр., він виступав як переконаний і войовничий марксист. Але його марксизм був своєрідний. Недаремно Ярослав Пеленський колись назвав Винниченка "нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою й темпераментною українською молодницею [...]". Він був дуже репрезентативний для нашого мислення, чи, точніше кажучи, для нашого несистемного і нелогічного мислення.¹⁷ Справа в тому, що з вчення Маркса-Енгельса Винниченко сприйняв тільки есхатологічно-утопійну, але не пізнавально-наукову частину. Його в марксизмі захоплювали такі речі, як протест проти несправедливості капіталістичного ладу, міт пролетарської революції, візія майбутнього ідеального соціалістичного суспільства. Крім цього, він засвоїв типову марксист-

16. Володимир Винниченко. Маленьке пояснення. Одвертий лист до редакції "Українських вістей", — "Українські вісті" (Ной-Ульм), 10 серпня 1950.

17. Ярослав Пеленський. Чому так мало думаємо? — "Українська літературна газета", ч. 4 (58), квітень 1960, ст. 1.

ську фразеологію. Одначе з Карла Маркса був не тільки пророк пролетарської революції, але також великий ерудит та визначний учений-мислитель. Маркс і Енгельс продовжували та на свій лад творчо переробляли (дехто скаже, спотворювали) здобутки напрямів, що посідають центральне місце в європейській інтелектуальній традиції: французького просвітництва, німецької класичної філософії, англійської ліберальної економіки. На духовій фізіономії Володимира Винниченка все це не залишило помітного сліду. І в українській науковій і політичній літературі маємо низку авторів, які з більшим або меншим успіхом застосовували засоби марксистської методології для історичної й соціологічної аналізу: Юліян Бачинський, Микола Порш, Валентин Садовський, Володимир Старосольський, Володимир Левинський, Роман Роздольський. Винниченка не можемо зарахувати до їх числа. Його розуміння марксистської теорії не підносилося понад рівень популярних брошур. Винниченка можна вважати ідеологом українського націонал-комунізму в тому сенсі, що в його "Відродженні нації" та публіцистиці наступних років пластично виражені настрої, емоційний клімат, притаманні цьому середовищу. Але куди логічніше, інтелектуально стійкіше обґрунтування концепції українського шляху до комунізму, української радянської державности знайдемо в відомому трактаті Василя Шахрая і Сергія Мазлаха, "До хвили", чи хоч би в працях Миколи Скрипника.

Скоро після своєї нашумілої подорожі до Москви й на Україну та невдалої спроби налагодити співпрацю з більшовицькою владою (травень-вересень 1920 р.), Винниченко видав під фірмою Закордонної групи Української комуністичної партії брошуру "Революція в небезпеці", що в ній він висловив свій протест проти радянської "системи абсолютного централізму" та заявив, що "національна політика Російської комуністичної партії на Україні це політика 'єдиної і неділимої Росії' ". Проте це аж ніяк не означало, що Винниченко порвав з комунізмом. Брошура адресована комуністам і революційним соціялістам Європи та Америки й написана "з погляду революції, в інтересах революції та з погляду ідейної соціально-політичної рідности з тою самою Російською комуністичною партією".¹⁸ Коли в УРСР настала доба "українізації", Винниченко визнав, що більшовицький режим пішов назустріч його вимогам і почав на ділі здійснювати його програму. В 1926 р. він видав брошуру, в якій закликав українську еміграцію

18. Революція в небезпеці! Лист Зак. групи У. К. П. до комуністів і революційних соціялістів Європи та Америки. Відень — Київ, 1920, стст. 7, 50.

"вертатись на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій".¹⁹ У 1920-их рр. його белетристичні твори часто публікувалися в Радянській Україні, його п'єси ставилися на тамтешніх сценах.

Брошуру "За яку Україну" з 1934 року можна вважати за лебедину пісню Винниченкового націонал-комунізму. Віднотовуючи такі тривожні факти, як самогубство Скрипника і Хвильового, Винниченко ще раз заявляє свою відданість комуністичній ідеології та лояльність до радянського режиму. Він ставить питання, що корисніше для українського трудового народу: чи (гіпотетична) буржуазна, самостійна Україна, чи наявна радянська, соціалістична Україна, "в тісному союзі з іншими радянськими республіками"? Винниченко вирішує цю дилему беззастережно на користь другої альтернативи: "Можна головою ручитися, що українська 'самостійна' буржуазна влада так не дбала б за освіту, розвиток, культурність трудящих мас, як це робить тепер радвлада".²⁰ Це писалося вже після того, як "радвлада" виморила в Україні голодом кілька мільйонів т. зв. "трудящих" і коли саме відбувалося масове винищування українських культурних кадрів, включно з усією старою верхівкою КП(б)У. Можна тільки дивуватися, до яких несамовитих абсурдів доводило ідеологічне доктринерство людину, якій не можемо відмовити ані інтелігентності, ані патріотизму.

А втім сталінізм завдав смертельного удару українському національному комунізмові. Винниченко відійшов від цієї концепції десь у середині 1930-их рр. Водночас він розпрощався теж з марксизмом, хоч не з тією кінцевою метою, що її ставить собі марксизм: прагненням "земного раю", безклясового й неантагоністичного суспільного ладу. Характеристично, що в своїх працях з останнього п'ятнадцятиріччя Винниченко ніколи не признався в помилковості своїх давніших марксистських і комуністичних позицій.

Винниченко належав до людей, які не можуть жити без утопії. Може якраз тому, що він з таким завзяттям заперечував ідею трансцендентного Абсолюту, він не міг обійтися без віри в земне божество в образі ідеального суспільства майбутности. Коли його перестав задовольняти марксизм, він негайно взявся за творення власної утопії, що для неї придумав назву "колектократія", або "конкордизм". Цю саморобну ідеологію він виклав у великому

19. Володимир Винниченко. Поворот на Україну. Львів — Пршібрам, 1926, ст. 13. — Ця брошура була мені не приступна. Цитата взята зі вступної статті Михайла Мольнара в книзі: Володимир Винниченко. Оповідання. Братіслава, 1968, ст. 14.

20. В. Винниченко. За яку Україну. Париж, 1934, ст. 41.

трактаті "Конкордизм", досі, на жаль, не опублікованому. Проте досить докладне уявлення про зміст цього вчення дають два останні Винниченкові романи, "Нова заповідь" (Ной-Ульм, 1950) і "Слово за тобою, Сталіне!" (Нью-Йорк, 1971, посмертне видання), присвячені пропаганді ідей конкордизму мистецькими засобами. "Слово за тобою, Сталіне!" так і має підзаголовок: "Політична концепція в образах".

Григорій Костюк, що читав "Конкордизм" у рукописі, каже про нього таке:

І ось В. Винниченко починає обдумувати і писати новий кодекс життя людини, "нову заповідь". Протягом довгих років тяжкої праці й глибоких роздумів він закінчив велику філософсько-соціологічну працю, "найкращу дитину свою" — "Конкордизм". За задумом автора, це мала бути перша абетка оновленого суспільного життя. Це його утопічна теорія побудови нового, ідеального, погодженого гармонійно суспільного ладу і нових людей [...]. "Конкордизм" — це не догма. Це лиш вказівки на шлях до виходу з світової прокажельні [шпиталю для прокажених, лепрозорія], шлях до оновлення, до оздоровлення й до розквіту нового конкордистського (узгодженого) щасливого людського співжиття, до *сонцеїзму*.²¹

Практичний засіб для здійснення колектократії, або конкордизму, — універсальна система виробничих кооперативів, що в ній усі працівники даного підприємства є його співвласниками та одержують частину прибутків за певним ключем. Водночас Винниченко закликає до морального оновлення людини шляхом "повороту до природи". Перший крок до цього — відмова від тютюну, алкогольних напівків і м'ясних страв, пов'язаних з убиванням тварин. Сам Винниченко став строгим абстинентом і вегетаріянцем ("морквоїдом", як жартували собі серед української еміграції), і цій справі він надавав величезної, принципіальної ваги.

На докладну критику теорії конкордизму прийде час, коли буде опублікована Винниченкова праця. Тут обмежуюся до кількох попередніх зауважень. Не вірю, щоб із суспільного життя можна було усунути антагонізми, конфлікти, або, вживаючи термінології Винниченка, "дискордію". Бо саме життя з неухильною кінченістю породжує щораз нові конфлікти інтересів і ідей. Суспільний мир є бажаним ідеалом, але він не тотожний з відсутністю антагонізмів. Він радше означає введення антагонізмів у рамки правопорядку, який їх обмежує й нормує. Прикладом цього може служити такий стан, коли в країні, замість громадянської

21. Григорій Костюк. Володимир Винниченко та його останній роман. — Вступна стаття до роману: Володимир Винниченко. Слово за тобою, Сталіне! Нью-Йорк, 1971, ст.ст. 47-48.

війни, маємо легальну виборчу боротьбу. Боротьба суперечних суспільних сил, хоч часто пов'язана з небезпеками, є двигуном поступу. Зате до проповідників ідеально-гармонійного, "узгодженого" суспільства, до винахідників всецілющих рецептів "спасення людства" слід ставитися з принциповим недовір'ям. Бо досвід історії вчить, що коли їх доктрини пробувати прикласти до реального життя, це звичайно веде до насильного придушення автономії осіб і груп, себто до тиранії й тоталітаризму.²²

Кінцева стадія світоглядної еволюції Винниченка цікава тим, що вона збігається з тенденціями, які пізніше, вже в наші дні, стали помітні серед деяких, головне молодіжних, лівих кіл Заходу. Маю на увазі ті елементи, які розчарувалися в офіційному радянському комунізмі, але й не сприйняли устрою "буржуазної", парламентарної демократії. Багато єднає їх з Винниченковою ідеологією конкордизму: ідеал "повороту до природи", пацифізм, нахил до спеціального режиму в харчуванні, до творення малих громад-комун, в яких люди живуть і працюють спільно. Таким чином, Винниченко являє собою предтечу сучасної "нової лівиці" або одного з її відламів.

Розглядаючи суспільно-політичний світогляд Винниченка у світлі його публіцистичних писань, я несподівано для себе відкрив подібності між ним і Дмитром Донцовим. Схожість, очевидно, не в змісті, але в стилі їхнього мислення. На закінчення моїх міркувань, спробую продемонструвати цю повчальну паралелю.

Винниченко й Донцов належали до одного покоління. (Донцов народжений 1883 року, себто на три роки молодший). Обидва вони сини Південної, степової України. Обидва замолоду були активні в Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП), хоч згодом їхні шляхи розійшлися в протилежних напрямках.

Основну подібність між Винниченком і Донцовим я додаваю в

22. À propos Винниченкового вегетаріанства. Саме в той час, коли він працював над своїм "Конкордизмом", з'явилася книжка відомого націоналістичного публіциста Володимира Мартинця "За зуби й пазурі нації" (Париж, 1937). У ній Мартинець радив українцям перейти на м'ясне харчування, їсти по змозі більше біфштексів, — щоб таким способом скріпляти в народі кровожерні інстинкти, дуже пожадані з погляду націоналістичної ідеології. Програмове "морквоїдство" Винниченка й таке ж програмове м'ясоїдство Мартинця стоять інтелектуально на одному рівні, а саме на рівні наївного шлункового детермінізму, згідно з німецькою приповідкою: "Der Mensch ist, was er isst" (людина є тим, що вона їсть).

тому, що вони обидва були типові російські інтелігенти, — "російські", звичайно, не в етнічно-національному розумінні, але в стилі їхньої політичної культури. Напр., вони в своїй діяльності щільно пов'язували політику з літературою. (В випадку Донцова, політичну публіцистику з літературною критикою). Таке змішання політичної й літературної сфер притаманне російському суспільно-культурному процесові XIX-XX ст., тоді коли в західному світі ці сфери розмежовані й одна від одної досить далекі.

Винниченко і Донцов виявляли типові для російської інтелігенції нахили до екстремізму, ідеологічного доктринерства, спрощених формул і радикальних розв'язок. Це робило їхнє мислення революційним і тоталітарним. Вони були більше зацікавлені в тому, щоб світ змінити, ніж щоб його реальну структуру пізнати. Така настанова доводила їх обох, не зважаючи на великі природні здібності, до парадоксальних висновків. Кажуть, що старість робить людину мудрою, — але це не справдилося на Винниченкові й Донцові. В похилому віці вони обидва стали світоглядними диваками.

Винниченко і Донцов поділяли зневагу до західної, "буржуазної" демократії, її плюралізму, еволюційних метод та парламентарної системи правління. Вони не прив'язували ваги до "формальних" демократичних вольностей і прав людини. Винниченко захопився комуністичною диктатурою Леніна, а Донцов фашистською диктатурою Муссоліні й Гітлера, — і ці тиранські системи вони пропонували до наслідування власному народові. А втім доля насміялася з наших корифеїв: на схилі віку вони обидва знайшли притулок під опікунчими крилами демократичних країн, устрій яких вони заперечували.

Винниченко і Донцов ілюструють собою шляхи й бездоріжжя української політичної думки першої половини XX ст., — зокрема, кризу української демократії й виникнення в нашому суспільстві лівих і правих антидемократичних, тоталітарних течій. Тому ці постаті мають симптоматичне значення й заслуговують на найбільшу увагу істориків і політологів.

Врешті знаходжу аналогію між Винниченком і Донцовим теж у тому, що обидва були дуже виразними представниками того типу політичного етосу, який Макс Вебер називає *Gesinnungsethik*. У своєму клясичному есеї "Політика як професія" ("*Politik als Beruf*", 1918), Вебер визначив два моделі суспільно-політичної етики, *Verantwortungsethik* та *Gesinnungsethik*. Перше поняття перекладається просто: "етика відповідальности". Зате німецьке слово *Gesinnung* важко перекласти; воно значить приблизно "духова настанова". Діячі першого типу намагаються передбачити й врахувати можливі реальні наслідки своїх вчинків; керуючися

засадою, що "політика — це мистецтво можливого", вони стараються здобути оптимум того, що має шанси на здійснення в даній ситуації. Діячі другого типу керуються абсолютними вимогами, в ім'я яких вони радикально заперечують наявну дійсність. У боротьбі за ідеал жадна ціна не є для них зависока. Прагматичне пристосування до дійсності вони засуджують як гнилий опортунізм, моральну капітуляцію. Важить для них чистота намірів та безкомпромісова вірність ідеалам, а не практичні результати. Їхне гасло: "Нехай пропаде світ, аби тільки сповнилася справедливість" (*pereat mundus, fiat iustitia*). Повертаючися до наших ідеологів, — пригадуємо, що Донцов у своєму "Націоналізмі" та численних інших працях наполегливо пропагував "романтизм, догматизм і ілюзійонізм"; він протиставляв "принципіальну" політику — "реальній", ототожнюючи останню з опортунізмом. Щодо Винниченка, він проголошував засаду "чесности з собою", що точно відповідає веберівському поняттю *Gesinnungsethik*.

Віддаймо йому належне: Винниченко був справді все життя "чесний з собою". Його вчинки були завжди погоджені з переконаннями: тоді, коли за свою революційну діяльність потрапляв до царської тюрми; коли творив Українську Народну Республіку і стояв на чолі її уряду; коли, заради фантому "всебічного визволення" та утопійної соціальної концепції, руйнував шанси реальної української держави, такої, "як у людей"; коли, ризикуючи можливо власною головою, їздив до Москви для переговорів з більшовицькими вождями; і коли вже в старшому віці взявся до тяжкої фізичної праці на своєму хутірці у Франції, дотримуючися суворого дієтичного режиму. За цю свою характерність і послідовність Володимир Кирилович Винниченко заслуговує на зрозуміння як людина, незалежно від того, як ми оцінюємо теоретичну вартість ідей, яким він служив, і практичні наслідки, що виникали з застосування цих ідей в українській політиці революційної доби.

Початки монтування процесу СВУ

Василь Гришко

Півсторіччя, що проминуло відтоді, як у березні-квітні 1930 р. в тодішній столиці Української РСР Харкові відбувся голосний (відкритий і показовий!) судовий процес у справі "Спілки Визволення України" (СВУ) — це вже достатня віддала часу, щоб розглянути цю справу вже як факт історії, що вимагає до себе пильної аналітичної уваги. Радянська офіційна версія цієї справи ні в кого не викликає довір'я, але поза офіційними матеріалами (такими як "Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України»" та "Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу", том I — що їх видано дебелими книгами в Харкові 1930 й 1931 р.) все, що про цю справу видано досі на еміграції порядком її дослідження, не відповідає вимогам справді всебічного, документально обґрунтованого й об'єктивного розгляду.

Річ бо в тім, що, крім згаданих офіційних матеріалів судового процесу, нема ні одного документу, яким би можна чи то ствердити, чи то заперечити офіційну, дуже невірогідну версію справи СВУ, що побудована виключно на явно вимушених самозвинувальних "зізнаннях" підсудних. Спроби підійти до цієї справи саме як до об'єкта дослідження виявилися невдалими саме тому, що їх побудовано на базі самих радянських офіційно-судових матеріалів. За приклад таких спроб можуть служити зокрема такі публікації мюнхенського Інституту для вивчення СРСР, як присвячена СВУ головна частина праці М. Ковалевського "Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР, 1920-1954 рр." ("Досліди і матеріали" згаданого Інституту, сер. 2, ч. 26, 1954) та праця В. Плюща "Спілка Визволення України" ("Український збірник" цього ж Інституту, кн. 5, 1956).

Щоправда, в літературі української еміграції про СВУ є також цінні спогади безпосередньо до цієї справи причетних осіб, і ці спогади мають історично-документальне значення. Такими є зокрема спогади-свідчення Костя Туркала — одного з 45-ох підсудних на харківському судовому процесі (основні частини цих спогадів друкувалися в "Нових днях" (Торонто), чч. 34-40, 1952-1953 й чч. 136-137, 1961, під назвами "Сорок п'ять", "Перед процесом СВУ" та "Судовий процес СВУ". Є також важливі спогади-свідчення Наталі Павлушкової, що була однією з перших заарештованих у справі СВУ як родинно близька до трьох із найголовніших обвинувачених і суджених у цій справі — Сергія Єфремова,

У березні-квітні цього року відбулося 50 років від харківського процесу Спілки Визволення України. Подана тут стаття — перша з серії "Публіцистичні роздуми та здогади про справу СВУ".

Володимира Дурдуківського й Миколи Павлушова (матеріали цих спогадів містяться в таких її статтях, як "Моє слово про процес СВУ-СУМ" у "Нових днях", чч. 49-51, 1954 та "Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді" в "Збірнику СВУ-СУМ", ч. 2, Нью-Йорк — Мюнхен, 1961). І, нарешті, маємо також важливий "людський документ", що містить у собі записані "з живих уст" розповіді таких "свідків історії", як живі в час написання цього документу (1974-1976) ще два з найголовніших обвинувачених і засуджених на процесі СВУ — Всеволод Ганцов і Борис Матушевський. Цей "людський документ" — це поширена в Україні, а тепер за її межами друквана в "Нових днях", "лірико-публіцистична розвідка" торік (1979) умертвленого в ув'язненні київського письменника Гелія Снегирьова "Набої для розстрілу" (первісно ця річ була опублікована в формі фотокопій машинопису видавництвом "Смолоскип", 1977).

На жаль, усі ці матеріали, різною мірою вартісні як джерела різнобічної інформації про "засекречені" ворожою владою історичні факти, замість стати предметом об'єктивного вивчення, потрапили у вир політичної полеміки, втягнені в неї силою того факту, що вони по-різному дали відповідь на головне спірне питання: була чи не було СВУ — в розумінні реальної підпільної організації? Згідно зі спогадами Туркала, а також за розвідкою Снегирьова (в якій, до речі, крім запису розповідей Ганцова й Матушевського, є також посилання на відомості, почуті іншими особами від звільнених після ув'язнення, але потім загиблих — Андрія Ніковського й Григорія Голоскевича), виходить, що не було, хоч і було дещо інше, символом чого стала умовна назва "Спілка Визволення України". Натомість, спогадами Павлушкової немов би то potwierджується існування принаймні вужчого кола людей, які відігравали ролю центру, що підпільно керував ширшою формою українського національного руху, відповідного назві "Спілка Визволення України", а в центрі й окреслюваного такою назвою.

Найконтroversейнішою стала розвідка Снегирьова, що викликала аж надто гостру реакцію з боку політичного середовища української еміграції, яке виступає також під назвою СВУ. До якої гостроти дійшла реакція цього середовища, видно хоча б з того, що публікація з висловом цієї реакції вийшла під заголовком: "Снегирьов-КГБ і їхні підручні" (Нью-Йорк, 1977). А тим часом Снегирьов лише спробував — на підставі розповідей "свідків історії" (як він називає Ганцова й Матушевського) та "свідків епохи" (сучасників справи СВУ, які ближче знали цю справу через свою близькість до інших підсудних) — детально розробити тезу, яку виставив один із перших українських підрадянських дисидентів 1960-их років — Вячеслав Чорновіл. Вказуючи на історичний родовід першої хвилі після-сталінських антиукраїнських репресій (1965-1966). Чорновіл у своєму відомому в "самвидавній" літературі листі до Петра Шелеста (1966) писав:

... Все це почалося набагато раніше [...]. Спочатку, з розгор-
танням колективізації, виарештували частину інтелігенції (переважно
сільської), що підтримувала УНР у часи революції [...]. Тоді ж роз-
правилися з групою відомих вчених (Єфремов, Гермайзе та інші), які
хоч і не приховували своїх опозиційних настроїв, ніякої організа-
ційної боротьби проти радянської влади не вели, а для розвитку
української культури зробили дуже багато. НКВД [справді — ГПУ —

В. Г.] зфабрикувало СВУ (Спілку Визволення України), обіцянками чи погрозами з учених (хоч і не зі всіх) витиснули зізнання і перевели відкритий, показовий процес над керівниками неіснуючої спілки... (цит. з кн. "Я нічого у вас не прошу". Торонто [вид. УНО], 1968, ст. 102-103).

Але в розвідці Снегірьова є деякі моменти, які справді є "заціпними" для полемічної реакції. Стимулом для написання цієї розвідки було шукання доказів на заперечення висловленого автором підозріння, що його мати нібито зрадила друзів своєї молодости, яких потім судили як ініціаторів "молодняцького сектора СВУ" — "Спілки Української Молоді" (СУМ). Це дає противникам його погляду на СВУ підставу сумніватися в об'єктивності його висновку, який сходить на те, що неможливо було зрадити те, чого не було. Та головне в тому, що обраний автором "лірико-публіцистичний" жанр зумовив зайвий іронічний тон авторового викладу своїх поглядів на цю справу, а також певні художні "перейскравлення" в окремих із поданих ним фактів і дещо спрощені узагальнення в висновках з них.

Вихідне твердження в розвідці Снегірьова, що СВУ як організації не було, подано в такій формі, яка надає цьому твердженню іншого значення — що взагалі "не було нічого". І таке ж враження створюється ще й поданою на початку розгляду справи СВУ досить шаржованою картиною того, як виглядало в уяві автора те, що в інтерпретації ГПУ й офіційного обвинувачення називалося конспіративними засіданнями керівних діячів СВУ. Іронічний підхід до СВУ в розвідці пов'язаний з тим, що розгляд справи подано на тлі читання радянських пресових звітів 1930 р. критично наставленою людиною вже другого покоління, яка побачила в процесі "Оперу СВУ — музику ГПУ" (підготований ГПУ показовий процес відбувся в приміщенні Харківського театру опери й балету).

Та в дальшому викладі своєї критичної аналізи самого змісту справи СВУ автор уже називає цей процес "грандіозним історичним злочином" і доходить до його трагічної суті. На тлі подій того часу він характеризує цю суть значущими словами свого "свідка епохи": "Організації СВУ не було, але вона повинна була бути" (цитовання тут і скрізь далі взято з машинописної копії в виданні "Смолоскипу", 1977, стст. 34, 64, 91).

Автор цих рядків, як один із тих, для кого історичний факт процесу СВУ був також біографічним фактом, (спогад про це, "Історія моєї СВУ" був друкований у газеті "Український Прометей", чч. 7-28, 1955) хотів би тепер на підставі пильного розгляду наявних офіційних і неофіційних, мемуарних і публіцистичних матеріалів про справу СВУ спробувати відтворити бодай гіпотетично загальну картину того, як саме, на якій фактичній базі постала (чи точніше — могла постати) ця справа, набувши форми "опери" в "музичному" оформленні ГПУ, та що за цим справді було, чого не було, а що "повинно було бути".

■

Огляд історичних обставин суспільно-політичного життя в Українській РСР напередодні грізних переломових подій передкінця 1929 р. з усією очевидністю вказує на те, що саме в той час організація типу СВУ якраз "повинна була бути". Передусім вона повинна була бути тому, що це

був час, коли вже, кажучи словами поета — "Україна глухо хвилювалась" у зв'язку з початком наступу комуністичнопартиїної влади на голову в той час українську національну силу — селянство з його інтелігенцією, і витворився сприятливий ґрунт для масових заворушень під національно-визвольними гаслами. Але в цей же час уже готовим до акції превентивного терору з метою запобігти цьому був і всюдисущий в Україні апарат ГПУ, що мав уже добре випрацьований план, що передбачав саме "викриття й ліквідацію" організації, якої ще не було. Як же почалося й відбувалося це її монтування?..

Всі дані говорять за те, що таку організацію виснувано з переказаних по-різному три роки пізніше розмов, що відбувалися в 1926-1927 рр. в досить вузькому родинно-товариському колі під час приватних okazійних зустрічей (як дослівно сказано в офіційних матеріалах процесу СВУ, — "в дні родинних свят, ювілеїв, іменин тощо") таких близьких між собою людей, як відомий літературознавець-академік С. Єфремов, його свояк — заслужений педагог В. Дурдуківський і їхній племінник-студент М. Павлушков, що жили спільно в одній хаті, та таких найбільш "своїх" у цій хаті з найближчих старих приятелів її господарів, як подружжя — письменниця Людмила Старицька-Черняхівська й лікар-науковець Олександр Черняхівський, літератор і лексикограф А. Ніковський, національно-релігійний діяч В. Чехівський, учитель у відставці Олександр Гребенецький. Саме родинно-приятельський гурток цих осіб, до яких у перебігу слідства після їхнього арешту додано ще двох із числа вхожих до хати Єфремова-Дурдуківського їхніх науково-професійних колег — професора-історика Йосифа Гермайзе та вченого-філолога В. Ганцова — названо в судовій справі СВУ "керівним центром підпільної організації", а їхні принагідні зустрічі "конспіративними засіданнями" цього центру. При чому ця "конспірація" в світлі судової справи виглядала так, що, наприклад, одне з перших і найважливіших таких "засідань" 1926 р. (дата створення СВУ) відбувалося під час вечірки з нагоди іменин Єфремова з участю сторонніх запрошених гостей, з якими разом у "відкритій частині" обговорювалося таке "відкрите" питання, як організація Комітету для вшанування в Києві пам'яті вбитого того року С. Петлюри, а в "закритій частині" члени центру розподіляли між собою міністерські портфелі майбутнього уряду визволеної України. Картина явно в карикатурно-фейлетонному жанрі стандартно-газетної радянської пропаганди, але цілком серйозно виставлена на показ прилюдному судові, який і потрактував її як серйозний доказовий матеріал.

Ще оригінальніше виглядав спосіб творення й сам характер "членської мережі СВУ", яку на судовому процесі репрезентували понад три десятки її, так би мовити, "рядовиків", із яких більшість (як, зрештою, й дехто з "керівного центру") в своїх "ширих зізнаннях" так чи інакше виявили чи не тільки один факт: вони не знали й не відали, що належали до якоїсь підпільної організації "СВУ", а про своє членство в ній та про її назву довідалися щойно на слідстві — від ГПУ, а деякі аж на судовому процесі. Вона бо, виходило б, настільки була "конспіративна", що її аж і зовсім не було, а її членами, якось мов би автоматично (шляхом арештів ГПУ) виявилися якраз ті, що були якщо не приятелями чи знайомими названих головних "конспіраторів", то пов'язаними з ними співпрацею в тих ділянках

науково-освітньої та культурно-творчої, національно-української — духової чи фахової діяльності, якими ті особи через відповідні інституції керували чи були в них видатними авторитетами.

Саме так опинилися в членах СВУ такі категорії осіб: 1. Ті співробітники Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), які (Г. Голоскевич, Г. Холодний, В. Дубровський, В. Кривенюк, В. Шарко, К. Туркало) працювали в Інституті української наукової мови (УІНМ), що належав до системи очолюваної академіком Єфремовим у ВУАН і спільно з ним проваджуваної там Ніковським і Ганцовим роботи в галузі плекання й розвитку української літературної мови; 2. Ті вчителі з київської Першої зразкової української школи ім. Т. Шевченка (Ю. Трезвинський, А. Заліський, А. Білий, Н. Токарівська, Л. Біднова), якою керував і "душено" якої був видатний український педагог і також науковий співробітник ВУАН — Дурдуківський; 3. Ті з професорів київського Інституту народної освіти — ІНО (одним із яких був і Й. Гермайзе), які (Г. Іваниця, В. Дога, В. Шило) також разом із Дурдуківським працювали в педагогічній комісії ВУАН і були також редакційними працівниками УІНМ; 4. Ті українські лікарі-науковці з Київського медичного інституту (В. Барбар, М. Кудрицький, В. Підгаєцький, В. Удовенко), які були також працівниками медичної секції ВУАН і термінологічної секції УІНМ — разом із найстаршим і найвидатнішим серед них — О. Черняхівським; 5. Ті науковці з Київського кооперативного інституту та діячі українського кооперативного й громадського руху (А. Болозович, М. Ботвиновський, В. Страшкевич, П. Близнюк), які також працювали як наукові співробітники в народногосподарських і суспільно-економічних комісіях ВУАН та в термінологічній секції УІНМ і були цим пов'язані зі згаданими вище особами; 6. Ті українські священики й національно-релігійні діячі, що належали до Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), чоловічою особою в якій був В. Чехівський (із маси заарештованих "у справі СВУ" його спільників у національно-релігійній праці УАПЦ на судовому процесі поруч із ним виставлено лише його брата — М. Чехівського).

Таким же чином потрапили в члени СВУ й ті, з різних міст України, що були просто в особистих зв'язках — через родинне споріднення, приятельвання чи як науково-професійні колеги — з головнішими із уже згаданих осіб та з інституціями й працею, яку вони провадили: брат С. Єфремова — Петро Єфремов, професор ІНО в Дніпропетровську; батько й син — академік-історик Михайло Слабченко та вчитель Тарас Слабченко — в Одесі; Володимир Щепотьєв — професор ІНО в Полтаві; К. Панченко-Чаленко, М. Лагута, Й. Карпович — учителі в Одесі, Миколаєві й Чернігові; В. Отаманівський — бібліотекар у Вінниці; В. Маргуліс і К. Товчак — юристи в Києві й Полтаві; Михайло Івченко — відомий письменник у Києві. А на додачу, вже порядком членства в "молодняцькому секторі" СВУ під назвою "Спілка Української Молоді" (СУМ), через особисто-товариську близькість до свого студентського колеги в київському ІНО — Павлушкова (а тим самим і приватно-хатню близькість до родинного кола Єфремова й Дурдуківського) — у самому центрі "підпільної мережі СВУ" як член керівництва СУМ-у опинився й студент Борис Матушевський (до речі — як і Павлушков, вихованець керованої Дурдуківським школи ім. Т. Шевченка, а як син найближчих зі старих друзів Єфремова — також і "свій хлопець" у

його оточенні).

Чому саме ці люди здебільшого несподівано для самих себе виявилися зв'язаними в одну членську підпільну організацію з центром у вигляді родинно-приятельського гуртка в складі господарів і постійних гостей дому Єфремова-Дурдуківського — це питання дуже просто розв'язується цілком логічною за "діалектикою" ГПУ формулою: оскільки даний гурток *міг*, а то й *мусив* бути підпільним центром ширшого кола підпілля навколо нього, то пов'язані з людьми цього гуртка особистими чи діловими взаєминами люди в осередках спільних їм ділянок *національно-української* (наукової, освітньої, культурно-творчої, релігійної) праці — *могли*, а тому й *мусили* бути не лише самі, а й цілі осередки їхньої праці, ланками діяльності націоналістично-контрреволюційного підпілля, отже — такими вони й *були*. Тим більше воно за цією "діалектичною логікою" виходило саме так, що в очах ГПУ для цього було цілком досить об'єктивно—"переконливих" підстав.

Передусім — ці підстави давало безсумнівно "націоналістично-контрреволюційне" минуле людей родинно-приятельського гуртка Єфремова-Дурдуківського. Адже сам Єфремов був одним із перших трьох, поруч Грушевського й Винниченка, творців архіворожого більшовицької Росії Центральної Ради, від якої почалося існування самостійної Української Народної Республіки. І хоч у боротьбі УНР за своє існування, що разом — у військовій і повстанській формі — тривала аж до 1922-23 рр., цей талановитий літератор-публіцист дореволюційного часу відігравав лише мало помітну роллю речника однієї найменш революційної партії УНР ("соціалістів-федералістів"), проте аж до кінця цієї боротьби він був пов'язаний з активними в ній українськими національними силами. Аж після початку непівсько-українізаційного "перемир'я" між переможцями-більшовиками й менш активними в боротьбі проти них українськими силами, він у загальній амністійно-реабілітаційній хвилі легалізувався в радянській формі українського життя як науковий працівник легалізованого більшовицькою українізацією пореволюційного національно-культурного відродження України.

Ще більш обтяжений "контрреволюційним минулим" був професійний і партійний товариш Єфремова на полі дореволюційної і підчасреволюційної національно-української політичної діяльності — Ніковський, що був навіть міністром закордонних справ таки справді "петлюрівського" уряду УНР, з яким аж до 1924 р. він перебував на еміграції. Щойно спокушений уже, здавалося, досить привабливими непівсько-українізаційними перспективами для України, він повернувся з закордону на батьківщину як "розкаяний грішник" і після милостивого "прощення" його цією владою також включився поруч із Єфремовим у наукову працю задля національно-культурного українського відродження. Подібним, та порівняно ще й яскравішим було не лише "контрреволюційне минуле", але й тодішнє сучасне В. Чехівського. Колишній соціал-демократичний прем'єр уряду УНР найреволюційнішого періоду, він у цій ролі виявився політичним ідеалістом, що хотів протиставити російській — чужій і диктаторській — своєю, українську й демократичну "радянську владу УНР". Не мавши в цьому успіху й відійшовши після цього від політики, він став серед основників Української Автокефальної Право-

славної Церкви ідеологом-проповідником новітнього українського християнства на соціалістично-демократичних підвалинах, продовжуючи це й у непівсько-українізаційних умовах під більшовицькою владою — після того, як вона його судила й "простила" йому минулі гріхи супроти неї.

Меншого масштабу, але досить поважні гріхи супроти цієї влади мали й інші з родинно-приятельського гуртка Єфремова-Дурдуківського, всі до єдиного — колишні партійні товариші й постійні однодумці Єфремова. Дурдуківський був співробітником першого міністерства освіти УНР, яким і був призначений на керівника першої цим міністерством створеної в Києві української гімназії, що стала головним осередком національно-українського виховання молоді, а потім і під більшовицькою владою збереглася під назвою Першої зразкової української трудової школи ім. Т. Шевченка — під тим самим керівництвом Дурдуківського. В. Черняхівський також співпрацював з усіма українськими "націоналістичними" урядами, а Старицька-Черняхівська була широко знана як діячка й речник громадського руху підтримки цих урядів. Один хіба Гребенецький був "грішний" лише тим, що, крім колишньої приналежності до партії Єфремова, був найвірнішим із його особистих старих друзів. А щодо таких — прямо не приналежних до родинно-приятельського гуртка Єфремова-Дурдуківського, а лише вхожих до їхньої хати — як Ганцов і Гермайзе, то й вони, хоч і були значно молодші від попередньо названих осіб, все ж таки належали до категорії людей з "націоналістичним минулим" як колишні члени українських партій періоду УНР: перший — однопартієць Єфремова й Ніковського, а другий — Чехівського.

До цієї ж категорії "колишніх членів націоналістичних партій УНР" та взагалі "людей з націоналістичним минулим" належала й переважна більшість тих працівників наукових, освітніх, культурно-творчих, фахових, а також релігійно-церковної ділянок *національно-української* (своїм змістом) діяльності, в яких провідну роль відігравали Єфремов, Ніковський, Чехівський та інші з уже характеризованих перед цим осіб. У цьому, звичайно, не було нічого дивного в той пореволюційний період, коли більшовицька влада, шойно відвоювавши Україну від влади й оборонних сил УНР, мусила своєю непівсько-українізаційною політикою не лише легалізувати, а навіть у власних інтересах і стимулювати "національно-культурне будівництво Радянської України". Вона мусила залучати до праці в цій справі ту українську інтелігенцію попередніх поколінь, що була вже спеціалізована в відповідних для цього ділянках праці в період УНР, бо до часу виросту нової, *радянської* інтелігенції України — це було тоді єдине джерело кваліфікованих для цього людей.

Але саме це якраз і пасувало до тієї схеми центру й членської мережі підпільної організації, що її за своєю "діалектичною логікою" висновувало ГПУ. Так постала в уяві ГПУ організація, що своєю суттю найправдоподібніше могла бути саме *спількою* людей, які, звичайно ж, не могли не прагнути *визволення України* від безумовно їм немилої влади, що в їхніх мріях мала б, очевидно, бути замінена якоюсь подобою раніше твореної ними в УНР.

Роля цієї організації за пекельним задумом ГПУ полягала в тому, щоб невільно стати приводом для плянованої й підготовлюваної владою на

відповідний час акції усунення й "знешкодження" потенційно небезпечних її українських національно-державницько-мислячих інтелектуальних сил НЕрадянського (сірич — АНТИрадянського) ґатунку, які наслідком неспіввідношення українського "перемир'я" легально закріпилися на зиршально-важливіх позиціях у національно-культурному процесі пореволюційного відродження України. Ішлося, передусім, про такі позиції, як ВУАН, навчальні заклади — від загальноосвітніх до спеціалізованих вищих, державні й кооперативні видавничі установи та літературно-творчі й фахові кола й організації; а також, звичайно (та навіть особливо) — УАПЦ. Тому саме ці осередки були відразу ж умонтовані в схему ГПУ як осередки праці "підпільної організації СВУ" — з центром у самій Академії.

Остаточну версію своєї схеми ГПУ взялось оформляти як судову "справу СВУ" щойно влітку 1929 р. — саме тоді, коли це владі стало потрібним: — коли вже настав час передбаченої першою "п'ятирічкою" "ліквідації куркульства як класи на базі суцільної колективізації", що означало й кінець неспівського та початок кінця українського періоду соціально — й національно-політичного перемир'я в Україні. Проте монтування самого "СВУ", напевно, почалось в ГПУ далеко раніше: того ж таки 1926 р., коли, згідно з офіційними судовими матеріалами, почалось існування цієї "підпільної організації" з розмов під час оказійних зустрічей родинно-приятельського гуртка в гостинній хаті Єфремова-Дурдуківського. Для того, щоб саме тоді приступити до монтування такої організації, ГПУ дивним збігом обставин одержало тоді цілком достатню підставу.

Цим випадком, якому потім судилося стати в "справі СВУ" *єдиним* дійсним фактом серед самих умоглядних висновків із розмов і думок (чи лише запідозрюваних нахилів) обвинувачених, був один нерозважний крок наймолодшого з присутніх на зустрічах родинно-приятельського гуртка Єфремова-Дурдуківського — їхнього племінника й співмешканця-утриманця, 23-річного тоді студента М. Павлушкова. Енергійний молодик, звичайно, не міг задовольнитися лише пасивним співчуттям тим поглядам, які вони висловлювали. Бож були це, напевно, мудрі вислови критики радянської дійсності України з боку людей української науки й культури, які глибоко розуміли неминучу небезпеку для українського національного життя та пекучу потребу якоїсь української національної єдності в дії перед лицем цієї небезпеки, але які так само глибоко розуміли й трагічну ситуацію свого особистого безсилля в цій дійсності поза науково-культурною працею.

Як виглядає з матеріалів судової справи СВУ, а найбільше — з розповіді Б. Матушевського в переказі Снегирьова, саме з цього молодечого пориву ще 1925 р. зродилася в думках Павлушкова ідея згуртувати навколо себе так само настроєних своїх ближчих товаришів. Цією ідеєю відразу ж захопився 19-річний Матушевський, і вони вдвох досить швидко знайшли найпростіший і найлегший шлях до здійснення свого задуму: через надання бажаного їм обличчя вже наявному на той час невеличкому гурткові тих колишніх співучнів київської Першої зразкової школи ім. Т. Шевченка, які були в той час пов'язані з ними вже студентським товаришуванням. Цей гурток був продовженням того, що під батьківською опікою самого Дурдуківського існував у керованій ним школі як форма самодіяльної організації учнів для товариської взаємодопомоги в

навчанні та для плекання товариських взаємин у житті — під назвою "Товариство єднання і згоди" (ТЄЗ). На ґрунті відживленої "тезівської" шкільної традиції з ініціативи Павлушкова й Матушевського виникла в Києві маленька, але згуртована група добре, в патріотично-українському дусі вихованих молодих людей, що в своєму студентському житті стояли осторонь від панівного в ньому комсомолу, до якого вони через своє "непролетарське походження" однаково тоді не могли належати. І саме в протиставленні до монополю-урядової "Комуністичної спілки молоді України" (КСМУ), вони, на пропозицію Павлушкова, умовилися між собою називатися "Спілкою Української Молоді" (СУМ).

За розповіддю Матушевського, як її переказано в розвідці Снегірьова, під умовною назвою "СУМ" існувала тільки група з шістьох (разом з ним і Павлушковым) "тезівців", яких лише сам Павлушков серйозно вважав за ініціативну групу для створення під такою назвою ширшої організації. Та творення такої організації далі своєї ініціативної стадії так і не посунулось, а її центр у своєму реальному втіленні фактично зводився до самої двійки — Павлушкова з Матушевським. Вони вдвох і були головними героями випадку, що став єдиним виявом чогось подібного до дії немов би то якоїсь "підпільної організації" — в усій судовій "справі СВУ", яку саме тому ГПУ й оформило потім у вигляді *подвійної* справи "СВУ-СУМ".

Конкретно вияв такої дії в офіційних матеріалах цієї справи зафіксовано досить короткою (як на її значення в цій справі) згадкою про те, що в Києві 1926 р. влаштовано в Софіївському соборі таємну панахиду по вбитому того року С. Петлюрі і при тому розповсюджено листівки "петлюрівського" змісту. Цей факт ствердили як відповідальні за нього Павлушков і Матушевський — у своїх свідченнях на процесі СВУ. А Матушевський у своїй розповіді Снегірьову понад сорок п'ять років пізніше вже цілком вільно цей факт ще раз потвердив і навіть уточнив, що він сам особисто написав тоді вірша на смерть Петлюри, а зміст листівок сходив на заклик берегти пам'ять убитого Отамана. "Це було", — сказав він: — "І панахида в Софії була. Офіційно правили молебень з приводу десятиріччя смерті Івана Франка, але ми нашепотіли знайомим, кому довіряли, а ті своїм: нехай подумки моляться за убієнного Симона Петлюру. І листівки виготовили — штук з сотню, не менше, — і там у Софії роздавали людям і розкидали..." (розвідка Снегірьова, ст. 100).

Цілком очевидно, що сама таємна панахида не була ділом гарячих юнаків. Адже панахида по Петлюрі, власне, й не було, бож була тільки домовленість між утаємниченими в цей задум людьми тіснішого кола друзів і знайомих, щоб лише "подумки" молитися за душу іншого покійника, ніж той, чий пам'яті справді було присвячене церковне моління. Але цілком протилежним такому глибоко прихованому символічному жестові супроти влади було виявлення назовні цього жесту роздаванням і розкидуванням летючок, отже — звернення уваги якраз на те, що було так зручно приховане. Це могли зробити молоді легкодумці лише всупереч і без відома тих, чий задум таємної панахиди був їм відомий.

А що цей задум міг з'явитися саме в хаті Єфремова-Дурдуківського, видно з того фрагменту з офіційних матеріалів судової справи СВУ, згідно з яким (до речі — за словами "широкого зізнання" Дурдуківського) 1926 р. на одному з перших "засідань керівного центру СВУ" обговорювалося

питання саме "організації комітету для вшанування пам'яті Петлюри" Щоправда, це обговорення нібито відбулося 20-ого жовтня (дата народження Єфремова), а десятиріччя смерті Франка було 28-ого травня 1926 р., але на кінець літа того самого 1926-ого року припадало також сімдесятиріччя народження Франка, що досить широко відзначалося в Українській РСР уже восени, порядком завершення того франківського ювілейного року. Так що використання нагоди церковно-молитовного вшанування пам'яті Франка для вшанування "подумки" й Петлюри могло мати місце й у жовтні (точної дати "петлюрівської панахиди" з розповсюдженням листівок ні в судовій справі СВУ, ні в розповіді Матушевського не названо).

Думка про вшанування пам'яті Петлюри найприродніше могла виникнути в родинно-приятельському колі Єфремова-Дурдуківського як вияв морально-символічного обов'язку супроти їм особисто близької колісь людини. Адже Петлюра як дореволюційний журналіст-публіцист був професійним колегою й приятелем Єфремова й Ніковського, з якими разом він працював у Києві в редакції ними "Раді", а потім в інших українських періодичних виданнях.

Але здійснене заходами Павлушкова й Матушевського розповсюдження летючок не тільки оголило добре приховану петлюрівську таємну панахиду, але й дало в руки ГПУ ключ до схеми монтування "СВУ". Хоч розповсюдження летючок (яких напевно найбільше потрапило передусім до рук "сексотів" ГПУ в Софії) не стало відомим громадянству навіть і в самому Києві, але, вже добре знаючи, до якого саме клубочка веде ниточка від петлюрівських летючок у Софії, ГПУ напевно посилило спостереження (яке, безперечно, провадилося й до того часу), об'єктів майбутньої "справи СВУ", тобто: передусім — жильців і всіх, так чи інакше причетних до адреси по вулиці Гоголівській, ч. 27, де мешкали Єфремов, Дурдуківський та Павлушков, а відтак — і їхніх кореспондентів чи інакше з ними пов'язаних людей скрізь по Україні.

У найбільш "виграшній" для схеми ГПУ ланці в монтуванні СВУ — групі згуртованих навколо Павлушкова й Матушевського ініціаторів СУМ-у мусив стати для ГПУ цілком очевидним генетичний зв'язок між їхньою ініціативою та "тезівською" традицією школи, випускниками якої були всі в цій групі. Тому об'єктом дослідження ГПУ мусили стати всі колишні "тезівці" (дослівно: "Це був шкільний випуск [1923 р.] у повному складі". Цит. зі "Стенографічного звіту" в розв. Снегірьова, ст. 46). Дослідження розкиданих по навчальних закладах країни випускників київської 1-ї школи-семирічки ім. Т. Шевченка напевно дало ГПУ не лише чимало потрібних йому інформацій, а й окремих, завербованих для співпраці інформаторів, дібраних шляхом диференційованого підходу до цих молодих людей за їхнім соціально-класовим походженням чи психологічним типом. На це вказує зокрема участь у судовому процесі СВУ такого головного свідка обвинувачення проти Павлушкова й СУМ-у (а разом і проти Дурдуківського й інших учителів школи ім. Шевченка), як колишній співголова ТЄЗ-у — Сава Малащук, що до школи потрапив із дитячого притулку і був комсомольцем.

Тоді ж і таким же шляхом могла опинитись у ятері ГПУ й майбутня мати Снегірьова — Наталка Собко, одна з тих колег Павлушкова, Матушев-

ського й Малащука, що разом з ними належала до п'ятичленного керівництва ТЄЗ-у, а потім також фігурувала в числі свідків обвинувачення на процесі СВУ, але на відкритих судових засіданнях особисто не виступала. Це про неї сказав Снегірьову її молодший брат — відомий радянський український письменник Вадим Собко, що нібито вона — "коли зрозуміла, куди ведуть, до чого прагнуть її друзі [...], спершу переконувала одного з них (Павлушкова), а потім [...] написала листа до ЦК комсомолу [...]. І цей її лист [...] явився тим головним і основним документом, який викрив криваву змову і дав ДПУ найважливіший матеріал" (Снегірьов..., ст. 35). Звичайно, "найважливішим", а тим більше — таким, що "викрив" СВУ-СУМ, "матеріал" Н. Собко не міг бути, бо вона знала тільки про ТЄЗ у своїй школі до свого переїзду 1924 р. з Києва до Харкова. Про це тільки й могла написати вона — не до ЦК комсомолу (до якого, як запевняє Снегірьов, вона не належала й не могла належати як дочка колишнього царського полковника), а для ГПУ, що могло її навіть змусити (як застрашену ним особою з родини "колишніх") давати інформації про свої дальші зв'язки з колишніми "тезівцями".

В кожному разі, як із самих матеріалів процесу, так і зі спогадів окремих підсудних, виглядає, що саме з "викриттям" ініціаторів СУМ-у почалося монтування режисерами ГПУ "підпільної організації СВУ". Саме так пише зокрема К. Туркало в своїй мемуарній серії "Сорок п'ять": "З організації СУМ (Спілка Української Молоді) ГПУ й почало монтувати всю справу СВУ" ("Нові дні", листопад 1952, ст. 30). А з розповіді Матушевського про нещасливу ролю зізнань Павлушкова Снегірьов навіть зробив категорично-осудливий (і, мабуть, не дуже розсудливо-справедливий) висновок: "Його базікання створило СВУ" (ст. 113). Зрештою — не виключено, що між появою в полі зору ГПУ київської ініціативної групи СУМ у 1926 р. і початком масових арештів серед української студентської молоді "в зв'язку зі справою СВУ-СУМ" 1929 р. таки отворено якісь пов'язані з київськими ініціаторами чи й цілком їм невідомі осередки СУМ-у в окремих навчальних закладах різних міст України — з участю чи й за ініціативою провокаторів ГПУ (що й забезпечило потім такі "масові кадри" СВУ-СУМ, якими були заповнені місця ув'язнення СРСР на зламі 1929-1930 років).

Але головний приціл ГПУ був спрямований на те, щоб зібрати якомога більше відомостей і подробиць про життя, характер, інтимний світ і ті слабкі, вразливі сторони кожної з тих особистостей кола Єфремова й Дурдуківського, які могли б бути потім використані для відповідного підходу до них і "розколювання" їх під час слідства.

Метою цієї гри було, звичайно, не просто виявлення їхнього ворожого владі обличчя, що було для ГПУ безсумнівним, а підготування таких "доказів" супроти них, щоб їх — усіх разом як одну змовницьку "організацію" — можна було б не тільки в потрібний час звинуватити й засудити, але при тому ще й знищити моральною компромітацією в очах суспільства. А для цього треба було так зробити, щоб вони виглядали одночасно й страшними (своїми "злочинними замірами"), й смішними (своїм безсиллям ті заміри здійснити), але обов'язково саме — "запроданцями ворожих закордонних розвідок".

Ясно, що спровокувати поважних учених і діячів культури на при-

четність до чогось, що дійсно вкладалося б у таку схему, було неможливо. Зате створити видимість такої їхньої причетности, зловивши їх у пастку зручно підсунених фальшивок і містифікацій було ніяк не виключеною річчю. І цілий ряд загадкових, дивно-незрозумілих і просто для нормально-логічного мислення несприйнятних моментів у перебігу судового процесу СВУ (й зокрема — в поведінці на ньому підсудних), можна, мабуть, пояснити тим, що мистецтво фальшивок і містифікацій ГПУ в даному випадку не було безуспішне.

Порушення політичних і національних прав в Україні 1975-1980

Мирослав Прокоп

I

Справа в тому, що ми наблизилися до деградації людської душі, коли пропадає віра в слово, закон, честь, розум і любов. Світ стає великою пустелею, і серед тієї пустелі чути лише гарчання шакалів і гадів.

З "Відкритого листа урядам країн, які підписали Гельсінкські угоди", що його 9 лютого 1977 року вислали на їхню адресу члени Української гельсінкської групи.

Прикінцевий Акт, що його 1 серпня 1975 року прийняли представники 35 держав, які брали участь у конференції, присвяченій питанням безпеки і співпраці в Європі, визначав м. ін. їхні зобов'язання в галузі людських прав. Схвалені там рішення були наче продовженням і потвердженням того, що раніше записано в таких документах як Хартія Організації Об'єднаних Націй, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція проти дискримінації в шкільництві, Конвенція про свободу асоціацій і оборону права на організацію та інші. Усі згадані міжнародні договори підписали також уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Української Радянської Соціалістичної Республіки. Тільки Гельсінкські угоди підписав уряд СРСР також в імені Української та Білоруської РСР, бо Україні і Білоруси на конференцію в Гельсінкі не допустили.

Зобов'язання урядів СРСР та УРСР шанувати людські права

Друкована тут (з малими скороченнями) стаття з'являється англійською мовою в збірнику документів Комісії прав людини СКВУ, призначеного для поширення серед учасників міжнародної конференції з питань європейської безпеки й співпраці в Мадриді в листопаді ц. р. Конференція розглядатиме звіти поодиноких держав про виконання ними зобов'язань у галузі людських прав, що їх вони прийняли на себе в Гельсінкі у 1975 році.

випливають не тільки з названих міжнародних договорів. Також конституції СРСР та УРСР ґарантують громадянам свободу слова, віри, зборів, асоціацій та інші свободи, що передбачені в конституціях демократичних держав. Тільки що у всіх статтях радянських конституцій, в яких говориться про права громадян, користування ними є застережене і обмежене тим, що воно має здійснюватися "відповідно до інтересів трудящих з метою зміцнювання соціалістичного ладу" (50 стаття конституції СРСР), або що "використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави" (39 стаття тієї конституції).

Кваліфіковані таким способом права громадянина СРСР ставлять під знак запиту їхню вартість, оскільки в умовах авторитарної системи та тоталітарної диктатури пересічний громадянин не визначає, що служить "інтересам трудящих" або що причиняється "до зміцнення соціалістичного ладу". За нього і без нього це робить панівна в даний час група керівників КПРС.

Нічого дивного, що, так розуміючи поняття політичних прав своїх громадян, уряд СРСР відповідно визначив своє ставлення до постанов Гельсінкської угоди в питанні людських прав, в всяке посилення на їх порушення засуджував і засуджує як втручання в внутрішні справи.

Зразу після закінчення Гельсінкської конференції директор Інституту США при Академії Наук СРСР Георгій Арбатов надрукував у газеті "Известия" за 4 вересня 1975 року статтю "Маневри противників розрядки", в якій дав офіційну інтерпретацію того, що уряд СРСР розуміє під людськими правами і як він бачить свої зобов'язання щодо них. Арбатов писав:

Використання постанов "третього кошика", як і всіх інших постанов Прикінцевого Акту, вимагає зусиль не тільки з нашого боку [...]. Але якщо судити на підставі численних виступів, дехто на Заході хотів би вкласти в ці проблеми зовсім інший зміст, зробити досягнення домовлення інструментом втручання в внутрішні справи соціалістичних країн, підривання тамтешніх порядків та суспільного ладу [...]. Постанови, записані в Гельсінкських документах, Радянський Союз розглядає серйозно і буде виконувати в формі передбаченої домовленням. Але якщо хтонебудь розцінює їх як зобов'язання широко відчинити двері для антирадянської підірвної пропаганди, для матеріалів, в яких проповідується насильство, розпалюється національну і расову ворожнечу, порнографію, — то це велика помилка.

Ясно, що про те, що таке "антирадянська пропаганда", "розпалювання національної і расової ворожнечі" або "порнографія", рішають органи влади СРСР і таким чином можуть

у таку категорію включити будь-які дії чи висловлювання громадян СРСР.

А київська газета "Молодь України" за 5 серпня 1976 р. повторила відомі обвинувачення на адресу Заходу, водночас вказуючи на дисидентів як на винуватців антирадянських виступів:

Під прикриттям демагогічних міркувань про "придушення" прав і свободи особи в країнах соціалізму буржуазна пропаганда робить останнім часом усе активніші спекуляції на національних почуттях, а також на національних забобонах окремих людей, побудовані на штучному протиставленні одних соціалістичних націй іншим [...]. На головні ролі виконавців галасливих антирадянських спектаклів, інсценізованих антикомуністами, висуваються так звані "дисиденти", всілякі відщепенці, внутрішні емігранти, котрі самозвано намагаються присвоїти собі право виступати "захисниками прав людини"...

Таким чином, пов'язуючи автентичні прагнення громадян СРСР зі згоданими намаганнями зовнішніх сил втручатись у внутрішні справи СРСР чи навіть підривати його лад, керівники Радянського Союзу створили для себе вигідну базу для поборювання всяких виявів внутрішньої опозиції, а носіїв боротьби за людські права поставили в ролю виконавців закордонних інтриг і застосували до неї суворі репресії, тим самим нехтуючи зобов'язання, прийняті в Гельсінкі.

Одним з вимовних показників того є події в Україні від часу підписання Прикінцевого Акту Гельсінкських угод.

II

Постанови Гельсінкської конференції викликали жвавий відгук на Україні. На це склалося кілька причин. Поперше, за весь час існування комуністичної диктатури в Україні має місце топтання громадянських прав. Подруге, в Україні політичні права тісно пов'язані з національними, з прагненням народу до державної незалежності, а цього права він теж позбавлений. Потрете, жителі України були свідомі того, що уряд СРСР намагається нехтувати або принаймні обійти найважливіші рішення Гельсінкських угод і що тому існує потреба слідкувати за їх виконанням в Україні.

На такому тлі 9 листопада 1976 року утворено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Згідно з Деклярацією, що її проголошено того ж дня, група поставила перед собою такі завдання:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Деклярацією прав людини. Домагатися, щоб цей між-

народний правовий документ став основним у відносинах між Особою і Державою.

2. Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінкських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.¹

Зразу після утворення Української гельсінкської групи (УГГ) до неї почали напливати звернення різних громадян УРСР, в яких вказувалося на порушення постанов Гельсінкських угод та записаних у конституціях республік СРСР законів, репресовані петенти просили про інтервенцію перед органами влади за вчинені кривди і под. А сама УГГ теж збирала документи про порушення прав людини, зокрема від ув'язнених осіб, від громадян УРСР незалежно від національності і спрямовувала їх на адреси радянських органів влади, або таких міжнародних організацій як Міжнародна Амнестія, ПЕН-Клуб, Світова Рада Церков, до учасників Београдських нарад, до деяких урядів Заходу та ін.

Діяльність УГГ як і всього українського правозахисного руху була і є легальною, вона вміщується в рамках законів СРСР. Про це м. ін. пише офіційний орган УГГ, "Інформаційний бюлетень" ч. 10, 1979:

Звичайно, радянському урядові [...] хотілось би загнати і цю течію громадського спротиву на нелегальне становище, в підпілля, і перетворити її в антидержавне угруповання, нарікши її антидержавною змовою, розправитися з нею. Хотілось би позбавити її імунітету гласности, законности, підтримки світової opinio. Під благовидним претекстом зробити неприглядну роботу [...] і в той спосіб перешкодити легальним явним угрупованням людей доброї волі, які наслідувалися висвітлити явища радянської дійсности з позицій справедливости і загальнолюдської правди.²

Незалежно від такого характеру діяльності УГГ, що строго

1. Український правозахисний рух. Торонто-Балтімор ("Смолокип"), 1978, ст. 12-13.

2. З тексту недрукованого самвидавного документу.

вміщається в рамках радянських законів та постанов Гельсінкської конференції, органи влади СРСР зразу розгорнули проти неї гострі репресії: стеження за членами УГГ, погрози їхнім родинам, обшуки квартир, атаки у радянській пресі і под. У відповіді на це група виготовила 6 грудня 1976 року свій перший меморандум, в якому перелічила найважливіші факти порушення політичних і національних прав в Україні за останні роки, назвала прізвища репресованих та знову наголосила легальність своїх дій. Наприкінці меморандуму читаємо:

Від часів повалення феудалізму людина стала активним суб'єктом творення державної політики — тобто суб'єктом права. Це означає, що якщо в країні є хоч одна особа, котра думає не так, як ціле суспільство, — закон мусить охороняти її переконання. Інакше Арістотелі, Коперніки, Айнштайни, Маркси ніколи не зможуть з'явитися на світі — їх завжди кидатимуть до психолікарень та концтаборів.³

Після трьох місяців діяльності УГГ уряд вирішив відповісти гострішими репресіями. 5 лютого 1977 року органи КГБ заарештували голову УГГ Миколу Руденка та члена УГГ вчителя Олексія Тихого, а 1 липня того ж року їх засудили — Руденка на 7 років таборів і 5 років заслання, а Тихого, який був уже попередньо караний, на 10 років таборів і 5 років заслання. Двох інших членів-засновників групи — інженера-електроніка Мирослава Мариновича та історика Миколу Матусевича заарештували 23 квітня 1977 року, а 28 березня 1978 року засудили кожного з них на 7 років таборів і 5 років заслання. Юриста Левка Лук'яненка, теж члена-засновника УГГ заарештували 12 грудня 1977 року, а 20 липня 1978 року засудили на 10 років таборів та 5 років заслання. Письменника Олесь Бердника, члена-засновника УГГ заарештували 6 березня 1979 року, а 21 грудня того ж року засудили на 6 років таборів і 3 роки заслання. Попередньо він був в'язнем сталінських таборів 10 років.

Таким чином із 10 членів-засновників УГГ 6 засуджено за т. зв. антирадянську діяльність. Два члени-засновники, Петро Григоренко та мікробіолог Ніна Строката-Караванська перебувають на Заході, а два, себто Оксана Мешко^{3а} та Іван Кандиба є під постійним наглядом органів КГБ.

Впродовж останніх років до УГГ вступили нові члени, але більшість з них теж уже репресовано.

Всупереч теророві, який стосує влада до УГГ та правозахисного руху в Україні взагалі, до УГГ вступають нові члени, включно з тими, які останньою покірили присуди або

3. Український правозахисний рух..., ст. 96.

3а. Коли стаття була в друку, надійшла вістка про арештування Оксани Мешко 12 червня ц. р.

заслання: журналіст В'ячеслав Чорновіл, поет і філолог Зіновій Красівський, медсестра Оксана Попович, учитель Богдан Ребрик, священик Василь Романюк, поетеса Ірина Сенік, мистець Стефанія Шабатура, Юрій Шухевич, Данило Шумук, поет Василь Стус, журналіст Іван Сокульський.

III

Як згадано, порушення прав людини в Україні, подібно як у всьому Радянському Союзі, проходить всупереч гарантіям, ухваленим на Гельсінкській конференції та інших міжнародних конференціях і записаних у конституціях СРСР і союзних республік.

У постановах Гельсінкської угоди, яку підписав уряд СРСР також в імені України, ясно з'ясовані зобов'язання держав-учасниць у галузі людських прав. Там читаємо:

Держави-учасники будуть шанувати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісти, релігії і переконань для всіх, без різниці раси, статі, мови і релігії.⁴

А Загальна Деклярація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, яку також підписав уряд СРСР та уряд УРСР, каже, що "кожна людина має свободу думки, сумління, релігії" (стаття 18), що "кожна людина має право на свободу переконань і вільне висловлювання їх [...], свободу шукати, одержувати і розповсюджувати інформації та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів" (стаття 19), що "кожна людина має право на свободу мирних зборів і об'єднань" (стаття 20), "кожна людина має право створювати профспілки і вступати до них, щоб охоронити свої інтереси" (стаття 23), "кожна людина має право вільно пересуватися і вибирати собі місце проживання в межах кожної держави, кожна людина має право залишити будь-яку країну, також і свою власну, і повертатися до своєї країни" (стаття 13), "нікого не можна свавільно арештувати, затримувати або висилати за межі батьківщини" (стаття 9).⁵

Також конституції СРСР і УРСР теоретично гарантують основні політичні права своїх громадян. У 37 статті конституції УРСР читаємо, що "громадяни Української УРСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і

4. Department of State. Reprint from the Department of State Bulletin of September 1, 1975. Вашингтон, ст. 3. Також "Известия" 2 серпня 1975.

5. Basic Documents on Human Rights. Ed. by Ian Brownlie. Оксфорд (Clarendon Press), 1971, стст. 110, 111, 109, 108.

свобод проголошених і гарантованих конституцією СРСР, Української РСР та радянськими законами". А інші статті УРСР гарантують "свободу слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій" та можливість "використання преси, телебачення і радіо" (стаття 48), право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду" (стаття 50).⁶

Правда, як уже згадано на початку цієї статті, признаючи своїм громадянам такі права, радянський законодавець зразу ставить межі, в яких громадяни можуть користуватися записаними в конституціях правами. Подібно до конституції СРСР, також конституція УРСР говорить про такі обмеження, наприклад "з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу" (стаття 48), або "відповідно до цілей комуністичного будівництва" (стаття 49).⁷

Але таке обмеження прав громадян УРСР є в суті їх порушенням чи навіть запереченням. Воно йде всупереч міжнародним зобов'язанням, які взяли на себе уряди СРСР і УРСР, підписуючи такі міжнародні договори та конвенції як Загальна Деклярація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та ін. Названі міжнародні пакти ясно говорять про те, що їхні уряди, які їх підписали, не можуть постановляти і проводити в життя нічого, що порушувало б зобов'язання, які випливають з їхнього підпису під названими договорами. Про це так говорить 30 стаття Загальної Деклярації прав людини:

Нічого в цій Деклярації не можна тлумачити як надання будь-якій державі, угрупованню чи окремим особам права провадити будь-яку діяльність або чинити будь-які акти, скеровані на знищення прав і свобод, викладених у цій Деклярації.⁸

Таке саме зобов'язання накладає на держави-учасники Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

У світлі цього ясно, що в випадку, коли утворюються розбіжності між законами держави, яка підписала Деклярацію прав людини чи подібні міжнародні договори і постановами згаданих міжнародних договорів, ці останні повинні зобов'язувати. А на Україні та взагалі в СРСР виходить якраз навпаки. Поза тим, там і власні закони держава не шанує. Це виявляється зокрема у такому:

а. Немає гарантій, за якими громадяни УРСР могли б без небезпеки загрози з боку держави послатися на суперечність між

6. Конституція (Основний закон) Української РСР, — "Комуніст України" ч. 5, травень 1978, стст. 38-40.

7. Там таки, ст. 40.

8. Basic Documents... ст. 112.

законами і дійсністю в УРСР, а також на суперечність між законами і дійсністю в УРСР, з одного боку, та міжнародними зобов'язаннями, що їх підписав уряд УРСР, з другого.

б. Немає свободи слова, критики, творення політичних партій та організацій.⁹

в. Немає свободи літературної творчості, з доручення цензури вилучається з обігу або знищується небажані книжки, немає свободи обміну інформацією і доступу до закордонної літератури.¹⁰

г. Немає свободи релігії і виконання релігійних обрядів, хоч є свобода антирелігійної пропаганди. Ведеться переслідування вірних і священників.¹¹

ґ. Немає можливості впливати на селекцію державного керівництва чи взагалі будь-яких органів влади, поскільки вся влада сконцентрована в руках Політбюро і секретаріату ЦК КПРС, що є формаціями, які діють поза Україною і які самі себе призначають та доповнюють.

д. Немає поділу влад, не діють ніякі демократичні установи, зокрема вибраний народом парламент, а суди перебувають у повній залежності від керівництва КПРС.

е. Громадянам не дозволяється вільно виїздити за кордон і вільно повертатися на батьківщину.

є. Робітники позбавлені права на вільні профспілки, немає можливості боротися за збільшення платень, чи інші соціальні права.

ж. Селяни на ділі прив'язані до землі, а творені владою бюрократичні перешкоди утруднюють їм можливість міняти професію і місце проживання.

з. Немає елементарних гарантій проти знущань з інакодумців, зокрема з політичних в'язнів та їхніх родин. Останнім часом, їх часто судять під вигаданими обвинуваченнями за кримінальні

9. В 1959 році адвокат Левко Лук'яненко та група його товаришів виготовили проєкт Української робітничо-селянської спілки, в якому передбачалася можливість виходу України з СРСР, що теоретично гарантоване конституцією УРСР та СРСР. За це Лук'яненко був засуджений на кару смерті, що її згодом замінили на 15 років ув'язнення. "Українські юристи під судом КГБ". В-во "Сучасність", 1968.

10. Зразу після утворення УГГ усунули з бібліотек, а подекуди спалили твори Миколи Руденка, подібне сталося з творчістю Ігоря та Ірини Калинців, Олесь Бердника та ін. У таборі спалили екслібриси та абстрактні рисунки Стефанії Шабатури.

11. Український священник Василь Романюк вдруге відсиджує 10-річний строк у таборах. Його часто карають за домагання мати при собі Біблію. За ношення хрестика кількаразово побили українського в'язня Богдана Ребрика (7 років таборів в Мордовії і 3 роки заслання).

злочини (крадіжки, гвалтування жінок і под.) та приміщують у камерах між кримінальними злочинцями. Однією з найстрашніших метод побороювання опозиції є приміщування політичних в'язнів у психіатричних лікарнях. До родин в'язнів часто стосують принцип збірної відповідальности, а їх самих часто судять за не-політичні "злочини".¹²

IV

... Моя кваліфікація сучасного національного становища українського народу як стану облоги має не тільки метафоричний, загальноідеологічний, але й практичний змісл.

Український історик Юрій Бадзьо у "Відкритому листі до Верховної Ради СРСР і Центрального Комітету КПРС" (1979 рік).

Почуваючися сином українського народу, я не міг примиритися з думкою, що моя нація стоїть на межі геноциду.

Український політичний в'язень Богдан Ребрик у листі до голови американських профспілок (AFL-CIO) Джорджа Міні в грудні 1976 року.

На Україні репресії проти членів Української гельсінкської групи та проти інших дисидентів проходять паралельно з переслідуванням інакодумців в інших республіках СРСР. Проте на Україні вони гостріші. Про цей факт та про його причини так висловилася діячка Московської гельсінкської групи Людміла Алексєєва:

На Україні ситуація куди важча, ніж у Росії чи в балтицьких країнах. Коли в Москві пасивним дисидентам звичайно дають спокій і не звільняють з праці, на Україні переслідують і пасивних. Моя особиста думка така, що влада має страх перед національним відродженням України, перед проголошенням її відокремлення від Радянського Союзу. Ні в якій іншій республіці немає такого гніту влади і КГБ, як саме на Україні. Ми в Москві почали говорити, що там панують "амінівські" обставини. Люди залякані й стероризовані. Тому то створення гельсінкської групи на Україні — це особливий акт

12. Ю. Литвина та В. Овсієнка судили за начебто спротив владі, М. Горбалья і В. Чорновола за "спробу згвалтування", В. Смогителя за "хуліганство", П. Розумного за посідання мисливського ножа. Заарештували: Б. Чуйка за вживання "фальшивого документу", Я. Лесева за "зберігання наркотиків", В. Лісового за "дармоїдство". Жертвами психіатричного терору були або й досі є П. Григоренко, Л. Плющ, З. Красівський, Й. Тереля, А. Лупиніс, Б. Ковгар, М. Ковтуненко, М. Плахотнюк. В результаті експериментів "лікарів" КГБ помер у загадкових умовах письменник Гелій Снегірьов.

мужности, що ми підкреслили в 12 документі.¹³

Подібно до придушення політичних прав особи, національне поневолення України Москвою є порушенням зобов'язань, які взяв на себе уряд СРСР у різних міжнародних договорах, зокрема в Гельсінкських угодах. Антиукраїнські репресії суперечні також з записаними в конституціях СРСР та УРСР законами.

Згідно з положеннями Хартії Організації Об'єднаних Націй, метою цієї організації є м. ін. "розвивати приязні взаємини між народами, сперті на пошані принципу рівних прав і самовизначення".¹⁴

А Прикінцевий Акт Гельсінкських угод так говорить про ці проблеми:

Держави-учасники будуть шанувати рівні права народів та їх право самовизначення [...]. Виходячи з принципу рівних прав та самовизначення народів, усі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, про свій внутрішній і зовнішній політичний статус без зовнішнього втручання і здійснювати згідно зі своїм бажанням свій політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.¹⁵

Такі зобов'язання, що їх прийняв уряд СРСР, підписуючи щойно названі міжнародні документи, не змінюють факту національного поневолення українського народу. Воно виявляється зокрема в таких фактах, подіях і процесах:

1. УРСР не є самостійною державою, а український народ не є сувереном на своїй землі.

Згідно з офіційними визначеннями радянських документів, "Українська РСР є суверенна національна загальнонародна соціалістична держава",¹⁶ а "влада в Українській РСР належить народові".¹⁷ Проте, подібно як при визначенні політичних прав громадян, на що вказано вище, радянський законодавець кваліфікує суверенність і волю народу іншими статтями тієї ж конституції, а це на ділі внівець обертає те, що записано в законі.

Отже, 6 стаття конституції СРСР каже, що "керівною і

13. Сучасність 1977, ч. 5, ст. 85-86.

14. Basic Documents on Human Rights, ст. 94.

15. Department of State, Reprint from... ст. 3.

16. Українська Радянська Соціалістична Республіка (Академія Наук УРСР. Головна ред. УРЕ), Київ, 1965, ст. 174. Цікаво відзначити, що в новій конституції УРСР, яка була ухвалена в 1978 році, з визначення УРСР пропущено прикметник — "національна" — пропущення дуже вимовне, проте воно вимагає окремого обговорення.

17. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки. — "Комуніст України", 1978, ч. 5, ст. 33.

спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу". А поскільки КПРС є централізованою партією, а Комуністична партія України є лише її часткою, то вся влада на Україні є інструментом московського центру. Не доводиться взагалі говорити про суверенність УРСР, — всупереч зобов'язанням, які уряд СРСР взяв на себе, підписуючи Гельсінкські угоди.

2. Всупереч принципів права кожного народу рішати про свою долю, що покладено в основу Гельсінкських угод, УРСР, хоч начебто суверенна держава, не може вільно визначити свого політичного і соціального устрою; вона не може втримувати дипломатичні і культурні зв'язки з іншими державами, хоча 74 стаття її конституції їй це гарантує; УРСР не є власником своєї території, поскільки таким власником є СРСР; уряд УРСР сам не визначає свого бюджету, своєї валюти, а все народне господарство УРСР є складовою частиною єдиного загальносоюзного господарського плану, характер якого визначають центральні органи в Москві; уряд УРСР чи Верховна Рада УРСР самі не визначають податків, не розподіляють своїх доходів, бо національний дохід УРСР відправляється до державної скарбниці в Москві і тільки частина його повертається на Україну; також про призначування фондів на окремі галузі народного господарства, про розподіл робітничих кадрів уряд УРСР і його міністерства одержують напрямні від відповідних міністерств уряду СРСР; усі вищі партійні і державні урядовці призначаються Політбюром ЦК в Москві; за винятком кількох міністерств місцевого значення, міністерства УРСР підпорядковані галузевим міністерствам уряду СРСР; українські наукові, дослідні установи, включно з Академією Наук УРСР, Спілки письменників і художників, журналістів є філіями відповідних централей у Москві; вся система шкільництва, зокрема університетського рівня, в Україні вбудована в систему московських централей; там теж планується видавнича діяльність, її тематика, там призначаються засоби друку (папір та інше), там визначаються накладі публікацій; українська мова не є державною мовою в УРСР, на ділі, хоч неофіційно, є нею російська; після знищення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви та церква є перетворена у галузь московської православної церкви, а Українська Католицька Церква взагалі заборонена, а її служителі загнані в підпілля; з доручення центральної влади в Москві ведеться постійна війна проти української історичної спадщини, плямування українського минулого, звідти йдуть напрямні для дискримінації української мови і культури та под.

3. Всупереч тому, що 69 стаття конституції УРСР та 71 стаття конституції СРСР говорять про збереження за УРСР (та іншими союзними республіками) права виходу з СРСР, не існує об'єктивних можливостей скористатися з такого права. Вище згадано, що українського юриста Левка Лук'яненка засудили на кару смерті з заміною на досмертну в'язницю тільки за те, що він з групою інших юристів дискутував це питання (1961). А коли на Комісії прав людини під час 34 сесії Генеральної Асамблеї Організації ООН, в час розгляду питання про виконання державами-учасниками постанов Гельсінкських угод, спитали представника УРСР чи існує можливість сецесії УРСР з СРСР, він відповів, що це питання ніколи не було дискутоване.¹⁸

4. Про національне поневолення українського народу свідчить теж демографічна та русифікаційна політика центрального уряду в Москві. Її головна мета перетворити Україну на т. зв. багатонаціональну територію. Це робиться, насамперед, перемішуванням населення, отже інвазії росіян в Україну та переселювання українців в Росію та інші республіки СРСР, усуванням української мови з публічного вжитку та насаджуванням на її місце російської.

Наслідки демографічної політики Москви в Україні є катастрофічні для українського народу. У час коли у 1926 році на території, яку сьогодні творить УРСР, жили 30,4 млн українців і 2,8 млн росіян, то у 1970 році там було 35,3 млн українців, або на 16% більше, а росіян 9,1 млн або на 330% більше. При тому із згаданих 35,3 млн українців, тільки 32,2 млн заявили, що їхня рідна мова є українська. Ще гірше ці справи виглядають у світлих перепису населення в СРСР у січні 1979 року. За проголошеними досі неповними ще даними, на 49,7 млн мешканців УРСР число осіб, які заявили, що їхня рідна мова є українська, в порівнянні з 1970 роком зросло з 32,7 млн до 32,9 млн отже на 200 тисяч або 0.006%, а число людей, які рідною визнали російську мову зросло в УРСР за тих 9 років з 13,4 млн до 15,5 млн., отже на 2,1 млн або 15.8%.¹⁹

Слід відзначити, що великий ріст числа росіян в Україні і

18. Report of the Human Rights Committee. General Assembly Official Records. Thirty Fourth Session. Suppl. 40. United Nations. Нью-Йорк, 1979, ст. 65.

19. Володимир Кубійович. Число й будова людности України. "Енциклопедія українознавства", т. I. Мюнхен — Нью-Йорк, ст. 164-165; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. IV. Москва, 1973, ст. 152. "Про чисельність і склад населення Української РСР за даними всесоюзного перепису населення на 17 січня 1979 року". Повідомлення Центрального статистичного управління Української РСР. "Радянська Україна", 30 грудня 1979 року, ст. 2.

мінімальне збільшення числа українців чи українськомовних людей не є наслідком природних процесів. Природний приріст українців і росіян є тепер однаково низький, — приблизно 6%. Тому великі зміни в демографічному обличчі України треба приписати механічним заходам. Писав про це у серпні 1977 року український дисидент Віталій Калиниченко:

З метою русифікації створюються умови для міграції населення поміж УРСР і РРФСР. На Україні на Правобережжі далі існує впродовж десятків років хронічне безробіття, через що люди змушені виїжджати до Сибіру чи інших сприятливіших місць Росії. Разом з тим у РРФСР працюють вербувальні бюра для росіян, що бажають оселитися задля вигідних умов у сільській місцевості України.²⁰

Перебування великого числа українців поза межами України теж впливає з інших причин: там живуть колишні політичні в'язні, яким не дозволяють повертатися на Україну, а теж засланці. Про це пише засуджений на 15 років позбавлення волі і заслання український історик Дмитро Квецько:

"Постає українські гетта на Воркуті, Магадані, Колимі, Караганді й у всьому Сибірі. Їх мешканці позбавлені рідного слова, елементів національної культури, русифікувалися, асимілювалися, вироджувалися".²¹

Незалежно від такого організованого центральним московським урядом збільшування українського населення в РРФСР статистичні дані трьох переписів такого збільшення не показують: в 1926 році було в РРФСР 3,35 млн українців, в 1959 році 3,35 млн, в 1970 році 3,34 млн. Правда, ті числа офіційної статистики СРСР можуть бути фальшиві, на що свого часу вказував В. Кубійович.²² Проте, правдоподібно, зменшення числа людей українського роду, які називають себе далі українцями, на російських територіях пов'язане також з тим, що та українська меншість позбавлена всяких прав національних меншостей і виставлена на русифікацію.

Перемішування населення в СРСР, зокрема між УРСР і РРФСР, яке офіційно називається "обміном кадрів", має ще один аспект. Тут ідеться здебільшого про освічених людей. На 1.000 робітного населення УРСР росіяни мали в 1970 році 98 осіб з

20. Сучасність 1978, 6, ст. 101.

21. Сучасність 1979, 3, ст. 131.

22. Сучасність 1971, 8, ст. 76. Такий здогад потверджує теж член УГГ Ніна Строката-Караванська. Під час перепису населення в січні 1979 року вона жила в Тарусі в РРФСР, але, записуючи її, її взагалі не питали про національність. Можна думати, що влада не хоче показати великого числа українців на російській території.

вищою освітою, а українці тільки 47. Це вказує на те, що в Україну посилають ззовні як партійних і державних діячів людей, які можуть посісти керівні позиції, а також і на те, що росіяни мають кращі можливості здобувати вищу освіту. З другого боку, українці, що працюють поза межами УРСР, мають вищу, ніж в Україні освіту: 94 українців з високою освітою на 1.000 населення в РРФСР.²³ Таким чином метрополія стягає з України освічені кадри і їх русифікує.

Як уже частково згадано, русифікація українського населення має місце не тільки поза межами України, але також в самій УРСР. Нею охоплені головне міста та промислові області України, де переважно поселюються росіяни: в 1970 році із 9,1 млн російського населення в Україні, 7,7 млн жили в містах; їхній відсоток серед населення найупромисловленіших областей був такий: Ворошиловградська 41,7, Дніпропетровська 20,9, Запорізька 29,0, Донецька 40,6, Харківська 29,4. А в містах тих областей він ще вищий, наприклад, у містах Ворошиловградської області жило в 1970 році 1.159 тис. українців і 1.22 тисячі росіян.²⁴ Правда, можна припускати, що росіянами записується в силу умов також частина українців, які в інших умовах можуть повернутися до своєї національності. Не слід забувати, що для посилення русифікації населення влада має різного роду засоби тиску, напр. відмова дати відповідну працю тим, хто відверто борониться своєї національності, недопущення дітей до університету, відмова дозволу на прописку і квартиру, врешті обвинувачення в "українському націоналізмі".

Політика центральних органів влади в Москві супроти України не залишає сумніву, що її кінцевою метою є привести до цілковитої зміни демографічного та етнічно-культурного характеру України. Хоч така мета є в кінцевому наслідку утопією, тим не менше вона є в суті плянвою політикою геноциду, перетворення українців на росіян. А заборолом для цього служить Москві концепція т. зв. єдиного радянського народу, зближення чи злиття націй. Політичною мовою — це концепція єдиної централізованої імперії з однією нацією, що проковтує інші.

5. За останні роки має місце ліквідація чисто українських шкіл на Україні. За незначними винятками, усі високі школи, університети й технікуми ведуть навчання російською мовою. За інформаціями самвидавного "Українського вісника" (ч. 7-8, 1975, ст. 121) навіть у інститутах найменше зрусифікованих шкіл західніх областей України до 1971 року тільки 25% лекцій

23. Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. IV..., стст. 618, 606.

24. Там таки, стст. 171-173, 176, 183, 186.

читалися українською мовою, а після того їх число скоротилося до 15%. У столиці України Києві, де українці творять 60% населення, у 1966 році було 207 загальноосвітніх шкіл, а з них російських 150 з 128 тис. учнів, українських 57 з 38 тис. учнів ("Український вісник", ч. 6, 1972, ст. 60).

6. Дискримінація українського шкільництва має свої наслідки в кількості українських студентів та наукових робітників. Українці творили в 1970 році 16,8% населення СРСР, але вони мали тільки 13,5% студентів високих шкіл і 10,8% наукових працівників, а в 1973 році лише 9,7% докторів наук, 11,5% кандидатів наук та 12,4% аспірантів.²⁵

7. Порухення національних прав українського народу видне також у видавничій політиці. У 1977 році в СРСР з'явилось 66.180 нових книг російською мовою, або 77,5%, хоч росіяни творять тепер тільки 52,4% населення СРСР. Тоді теж надруковано тільки 2,370 українських книжок, або 0,27% всіх книжок в СРСР, хоч українці це, як сказано вище, 16,8% населення СРСР. Якщо йдеться про саму УРСР, то хоч українці в ній творять 74,9% населення, в 1977 році там з'являлося українською мовою тільки 97 (56%) усіх друкованих в УРСР журналів і періодичних видань, а решта, майже всі, російською мовою. Українських книжок з'явилось тоді 2.367 або 28% усіх друкованих книг.²⁶ За повідомленням московського тижневика "Новые книги" від 15 грудня 1976 року, на російську мову перейшли, починаючи з 1977 роком, 7 українських наукових журналів, а паралельних українських публікацій не заплановано.

Український учений Юрій Бадзьо, засуджений при кінці 1979 року на 7 років ув'язнення і 5 років заслання, називає ще ряд таких фактів, що дають повнішу ілюстрацію порушення національних прав в Україні. Ось деякі з них:

Різно зменшилася кількість наукових видань українською мовою, відповідно й зарубіжну клясику для шкіл українські видавництва видають тепер російською мовою. Вечірні українські телепередачі "На добраніч, діти" почали йти й по-російському. На російську мову переведено Київський театр оперети, газету "Вечірній Дніпро" в м. Дніпропетровську....

В умовах ідеологічного етноциду і в атмосфері службової та професійної безвідповідальності, створюваної відповідним людським середовищем, стаються трагічні для нашої культури випадки. 1964 року виникла пожежа в Публічній бібліотеці АН УРСР, почалася вона чомусь у відділі україністики, згоріла велика кількість

25. Народное образование, наука, культура в СССР. Статистический сборник. Москва 1971; "Вестник статистики" 1974, 4; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. IV. Москва, 1973.

26. Народное хозяйство СССР в 1977 году. Москва, 1978, стст. 522-525.

цінних творів, багато рідкісних видань дореволюційного періоду. Через кілька днів згорів Видубецький монастир, в якому згоріла бібліотека Київської Академії [...]. Наприкінці 1974 року згорів відділ давньої української літератури в Інституті літератури АН УРСР [...]. У середині 1970-их років на 1 поверсі будинку Академії суспільних наук затоплено бібліотеку Інституту мовознавства, багато літератури згинуло. Від того, що протікає дах, гине україністика в бібліотеці Харківського університету...

Різно погіршилася передусім [...] загальна національно-політична та культурна атмосфера. З офіційної мови представників верховної влади на довгий час зникло поняття "український народ" [...]. Фразу "українські діячі" замінювали на "вітчизняні діячі", "український народ" на "трудящі маси" [...]. Цього досить, щоб відчути, що моя кваліфікація сучасного національного становища українського народу як стану облоги має не тільки метафоричний, загальноідеологічний, але й практичний змісл...²⁷

8. Дискриміновані в УРСР також національні меншості, отже поляки, євреї, білоруси, греки та інші, з винятком російської меншості, яка має на Україні панівне становище. Поза мізерними виїмками вони не мають ні своєї преси, ні шкіл, ні культурних установ, хоча в часи українізації в 1920-их роках, вони користувалися широкою культурною автономією. Євреям, а ще більше іншим, зокрема українцям, влада ставить великі перешкоди у еміграції.

Проте, в найважчому становищі перебувають кримські татари. В повідомленні Інформаційного бюро кримських татар з 16 травня 1976 р. говориться:

Усьому світові відоме, що кримсько-татарський народ 18 травня 1944 року був увесь висланий зі своєї батьківщини — Криму і був приречений на знищення й ліквідацію як нація, але народ вижив у найжорстокіших умовах, ось уже понад двадцять років веде боротьбу, уперто й наполегливо домагається свого повернення на Батьківщину [...]. Грунтуючися на Указі Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року, народ почав вертатися до Криму, але скоро з'ясувалося, що Указ був виданий не для нас, але для закордонної преси, а паралельно з ним прибули таємні циркуляри всіляко перешкоджати поверненню кримських татар на батьківщину. Органи використовують усе і влаштовують усякі провокації, різними шляхами перешкоджають в'їздові кримських татар до Криму [...].²⁸

27. Юрій Бадзьо. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС. В-во Закордонного представництва Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Нью-Йорк, 1980, стст. 40, 50, 55, 56, 61, 63.

28. Сучасність 1976, 10, стст. 117-119, де наведено багато конкретних випадків переслідування татар у Криму.

Порушення людських прав в Україні та в цілому СРСР є імманентне панівній там системі тоталітарної комуністичної диктатури. В очах керівників СРСР людина, отже і її права не є цінністю самі в собі, на сторожі яких стоїть закон, навпаки, людина — це інструмент, за допомогою якого носії влади здійснюють свої цілі, що їх вони самі визначають, без жадного впливу громадян.

Щоб створити видимість легітимності такої влади в СРСР, її носії послуговуються ідеологією комунізму як суспільної течії, яка має привести до ідеального суспільного устрою, ліквідувати всякі форми визиску і створити безконфліктне, безкласове суспільство. Ця ідеологія і програма не обмежуються на одному народі, вони шукають свого здійснення в усьому світі, їх характер — універсальний. А щоб цю утопію здійснити, носії влади в СРСР вимагають від своїх громадян матеріальних і моральних жертв, зокрема в галузі політичних прав громадянина, їх відмови від того, чим користуються розвинені суспільства нашої доби. Тільки так можна пояснити обмеження, які в конституційні права громадян вносить радянський законодавець. А що на такі обмеження ("в ім'я побудови комунізму") громадяни СРСР не годяться і організують опір, то органи влади всупереч власним законам і міжнародним зобов'язанням протидіють такому опорі засобами терору. А втім, керівники СРСР прекрасно знають, що вони не шануватимуть політичних прав своїх громадян і тоді, коли схвалюють відповідні гарантії, і тоді, коли кладуть свої підписи під відповідними міжнародними зобов'язаннями. В обох випадках їхні ухвали і їхні підписи безвартісні.

Подібно ілюзорними є зобов'язання керівників СРСР респектувати національні права України чи інших неросійських народів СРСР. Згідно з догмами марксизму — нації є категорії історичні, проминальні, а комуністичний лад знайде своє завершення в безнаціональному суспільстві. А що однак, як досі стало ясно, така утопія не є здійсненна, вирішальна сила в СРСР, якою є російські і русифіковані керівники тієї держави, в конфлікті з відосередніми силами неросійських народів, бачать можливість утриматися при владі і зберегти імперію — в перетопленні різних народів у російську амальгаму.

У такому пляні придушення політичних і національних прав на Україні є логічним результатом природи і характеру самого СРСР та його керівництва.

ПРОБЛЕМИ ІСЛЯМСЬКИХ НАРОДІВ СРСР

Борис Левицький

Наукове радянознавство соціологічного напрямку присвячує щораз більше уваги питанню ролі та впливу релігії в Радянському Союзі, взятої в її розвитку (того, що спеціалісти з радянського атеїзму називають її "модернізацією"), а також у зв'язку з політикою партії та уряду, завданням якої є знищити релігію. Особливо актуальними останнього часу стали проблеми ісламської релігії в Радянському Союзі. Події в Ірані змусили були радянських (а також іранських) комуністів не лише визнати ісламську революцію як історично "прогресивне явище", але й використати її, щоб зміцнити свій вплив в ісламському світі. Москві йшлося насамперед про відновлення доволі інтенсивної співпраці з часів режиму шаха для того, щоб використати хаотичні стосунки в Ірані на зміцнення своєї позиції в районі Перської затоки. Але вони були також змушені в пресі, головне в "товстих журналах", залицятися до ісламу, водночас підтримуючи іранських комуністів, мовляв, "між комуністами та ісламом немає жадної такої проблеми, якої не можна б полагодити мирно". Перший секретар комуністичної народної партії Ірану Нураддін Кіяноурі сказав в інтерв'ю двом німецьким журналістам (комуністам), що шіїтський іслам має "демократичні" підвалини і часто був "зв'язаний з народом у боротьбі проти імперіялізму". Комуністи далі підтримують Хомейні і хочуть з ним тісно співпрацювати, твердячи, що "це не короткочасова тактика" і що вона буде спиратися на "спільні інтереси".

Революція в Ірані не викликала великого захоплення в ісламському світі, навпаки, збільшила недовір'я сусідів, зокрема Іраку. Єгипетський президент назвав Хомейні злочинцем, ледве не божевільним. Та і в Радянському Союзі, а ще перед тим у країнах радянського бльоку, головне в Польщі, після початкового

Впадає в око, що серед дисидентів Радянського Союзу нема осіб з Середньої Азії. Стаття відомого советознавця Б. Левицького допомагає з'ясувати це явище. — *Ред.*

захоплення, почали з'являтися критичні статті про події в Ірані. Конфлікт з жінками (поворот до часів з-перед західних впливів) привів до протестів жінок, підтриманих солідарністю жіноцтва в усьому світі, що змусило Хомейні до далекосяжних поступок. Інші заходи в ділянці нібито "релігійної моралі", а найбільше нездатність розв'язати пекучі національні проблеми спричинилися до того, що політичні діячі на Сході Європи стали переходити до критичної оцінки "іслямської революції". Росіяни робили це дуже обережно, але ентузіазм початкового захоплення іслямською революцією почала переважати думка, що революція не вдалася. Важливі були дописи польського журналіста Колябінського в "Політиці": "Після революції приходить інквізиція". У додатку до "Известий" "Неделя" (ч. 363/9, 1979, ст. 6) з'явилася нищівна критика іслямської революції, яка сигналізувала зміну поглядів на "прогресивність" ісламу, хоч радянський уряд і намагався далі ладнати співпрацю зі своїм сусідом, головне економічну.

Радянсько-іслямські стосунки радикально змінилися після окупації Афганістану. Росіяни продемонстрували, що вони є "хабри", тобто не лише "невірні", але й вороги, бо відважилися окупувати державу, що стоїть під опікою Аллаха. Так почався новий етап у відносинах між Радянським Союзом і іслямськими народами, які солідарно, за винятком Народної Республіки Ємен та нечисленних прорадянських іслямських середовищ, вимагають разом з більшістю країн третього світу, щоб Москва вивела свої війська з Афганістану.

Але тема нашої статті — проблеми внутрішньорадянські. Від 25 до 30 мільйонів громадян Радянського Союзу є або визнавцями ісламу, або такими, що хоч і вважають себе комуністами, але щільно пов'язані з історією, культурою та звичаями народів Туркестану. Мобілізація іслямських народів у світі зміцнила їхнє національне самопочуття і водночас поліпшила їхнє становище саме тоді, коли радянський уряд розпочав реалізацію свого пляну русифікації шкільництва, починаючи від передшкільних форм навчання і виховання, зокрема в Середній Азії. Не треба забувати, що число визнавців ісламу в світі (без Радянського Союзу) близько 900 мільйонів, що в 30-ох країнах іслам є панівною релігією, в Африці іслам визнає половина населення, в США живе понад 3, а в Югославії понад 3,5 мільйони визнавців ісламу. Москва спровокувала конфлікт з більш, ніж однією п'ятою частиною людства, і про це знає кожен визнавець ісламу в Радянському Союзі!

Організація ісламу в Радянському Союзі

Сучасне становище головних іслямських народів Середньої Азії визначене політикою Леніна за Жовтневою революції. Велика

частина населення, що було жертвою колоніальних підбоїв царської Росії, трактувала революцію передусім як "колоніальну" і ставила питання національної незалежності як основне завдання в рамках великої деколонізації. Азійські мусулманські комуністи висунули зі своїх лав багато освічених і здібних діячів, які боролися за свою незалежність послідовніше, ніж українські комуністи зі Скрипником, УКП й боротьбістами включно. Ленін був одним з найбільших ворогів їхньої вимоги створити незалежну комуністичну партію мусулман і незалежний Туркестан. Використовуючи деякі другорядні різниці, Москва поробила т. зв. "національне розмежування" в Середній Азії з метою послабити політичну роль місцевого населення та створити "єдину" компартію, побудовану не за національним принципом.

Сьогодні існують чотири середньоазійські республіки і Казахстан, в яких живе найбільша частина іслямців сунітського визнання (в Азербайджані шіїтського). Керівництво релігійним життям ісляму здійснюють чотири "духовні управління", які діють незалежно одне від одного: духовне управління мусулман Середньої Азії та Казахстану; європейської частини СРСР і Сибіру; Північного Кавказу і Закавказзя.

Згідно з доповіддю заступника голови Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР Фуріна, опублікованою в журналі "Хроника текущих событий" (випуск II, З. 8. 1976), з 24.000 мечетів з часів царської Росії залишилося лише 1.000, з яких тільки 300 зареєстровані, а решта, як сказано, лише "напівіснують". У своїй заяві на підтримку радянської воєнної акції в Афганістані в АПН (радянське Агентство преси "Новости") 10. 1. 1980 р. Риздуддін Басиров іман хадиб Соборної мечеті в Москві, подає, що в Радянському Союзі існує "близько" 200 соборних і понад 1.000 малих мечетів. Він інформує далі, що в Радянському Союзі видається значними тиражами Коран і релігійна література. Видано книги імана Аль-Бухари. Кожного року виходить Календар півмісяця (роздається безплатно), поширений журнал "Мусульмане советского востока". В інтерв'ю для АПН голова Духовного управління мусулман Середньої Азії та Казахстану муфті Зіяудінхан ібн ішан Бабахан (найбільший тепер авторитет у радянському іслямському світі) 21. 1. 1980 р. сказав про число мечетів дещо оптимістичніше: — існує "кілька сот" соборних мечетів і "тисячі" звичайних і додав, що "в країні існують духовні навчальні заклади, в яких вишколюють кадри мусулманських служителів культу".

Радянська влада провадить проти всіх легальних і нелегальних церков і релігій свідому політику, спрямовану на зменшення їхнього впливу в суспільстві та їхньої ліквідації в дальшому майбутньому, але щедро підтримує їхні закордонні контакти. Так само делегації мусулман часто виїжджають до

країн, у яких переважають визнавці ісламу, вони беруть участь у "форумах", конференціях з метою "посилити ряди мусулман у боротьбі за мир, проти війни, імперіялізму, колоніялізму і т. д.". Такі форуми урядують і в Радянському Союзі за допомогою держави.

Після подій в Афганістані радянські політики стали перед складною проблемою: вони надавали великої ваги тому, щоб радянські мусулмани виступили за "допомогу" афганістанським братам, тобто проти решти ісламського світу. Становище було скрутне, і їм пощастило висунути для цієї акції лише 73-літнього керівника Духовного управління мусулман Кавказу муфті хаджі Іхмаїла Ахмедова. Він керує релігійним життям визнавців ісламу в Азербайджані, Грузії й Вірменії. У заяві для АПН він сказав, що поведінка радянських керівників згідна з наукою Мохаммеда, вона відповідає всім вимогам міжнародного права, це єдина можливість оборонити мусулманських братів в Афганістані від "імперіялізму". Визнавці ісламу "мусять бути вдячні, що в важку годину їхньої історії їм подано приятну руку, і в своїх надіях афганістанці не були розчаровані".

Тактика радянських мусулман

Труднощі Москви з визнавцями ісламу в Радянському Союзі можна зрозуміти, коли хоч трохи знати засади постави визнавців ісламу супроти режиму. Такі засади виринають з дуже глибокого пов'язання між релігією і поняттям нації. Це поняття дещо різниться від уявлень інших народів, і воно було типовим для визнавців ісламу вже тоді, коли нації в модерному значенні ще не існували. Нація за мусулманськими богословами кінця 18 та початку 19 століття це "шаріят" (основа мусулманського права, збір всіх зобов'язань вірних, — моральних, громадських, державних та інших норм) і "релігія". Звідси походить і теза тотожності релігії і нації. На цьому базується бурхливий розвиток таких політичних рухів, як панісламізм і пантюркізм. Це було й підставою опору мусулманських народів проти підпорядкування їхніх територій Москві і підставою вимоги створення єдиної держави мусулман. Мусулманські комуністи пробували були вкласти в це інший зміст, твердячи, що лише вони в рамках "колоніальної революції" можуть здобути для світової революції маси не лише в Середній Азії, але й серед колоніальних народів взагалі. Але насильне роз'єднання мусулманського світу в Азії, терористична розправа з "султан-галієвщиною" та знищення кращих провідників, що вирости після Жовтневої революції, створили конечність знайти нові форми поведінки та нові теоретичні пояснення.

Ще в 1930-их роках колективізацію називали вірні мусулмани "приходом диявола" до влади, вони гальмували розповсюдження всього, що було "російське". Сьогодні все змінилося, ісламські богослови в Радянському Союзі називають Жовтневу революцію не лише чимось, що відбулося за дозволом Аллаха, але... творцю Аллаха! В одній радянській студії про ці зміни в ісламі цитується промова заступника голови Духовного управління мусулман європейської частини СРСР Фаїзрахмана Саттарова на самарканській конференції мусулман у 1974 році: "У нашій країні з волі Аллаха у висліді революції народи добилися соціальної справедливості, навіки знищили експлуатацію, право жити одним коштом других". Звичайно брежневські агітатори затискають зуби зі злости, бож тут не партія, а Аллах опікується і сприяє розвитку радянської держави... Але толерування — з конечности — такої постави — одна з причин, чому серед мусулман опозиційний рух (дисиденти) дуже слабкий і типовий лише для маленьких груп інтелігенції та студентської молоді.

В одному спеціалізованому збірнику "Вопросы научного атеизма" (ч. 23, 1978, ст. 112) читаємо про такий випадок: 4 березня 1977 р. на п'ятничній молитві в соборній мечеті в Уфі голова Духовного управління мусулман європейської частини СРСР і Сибіру Г. Ісаїв сказав: "[...] Пройшов один рік. Слава Всемогутньому! Пляни перевиконані, ми стали ще багатші, сильніші" і т. д. Правда, радянські експерти пояснюють цю настанову богословів як спробу "пристосуватися" до настроїв (!) маси вірних і представити іслам як релігію, що є за колективізм, переконати їх, що все діється за згодою Аллаха та його посланника Мохаммеда.

Знищення ісламської релігії — надзвичайно складна проблема, хоч радянська влада прагне цього послідовно. Звичайно, методи ці такі самі, як і на інших теренах Радянського Союзу в боротьбі з релігійністю, але супроти визнаців ісламу акценти мусять бути поставлені інакше, бо вони конфронтовані з ситуацією і поведінкою вірних, яку не можна порівнювати з поведінкою інших вірних.

Як же ж можна заборонити богословам, а то й визначним керівникам радянських мусулман, починати молитви подякою Аллахові, коли це подяка за те, що він "дав нам такого мудрого провідника як Леонід Брежнев, йому ми завдячуємо те, що можемо молитися... хай береже його перед недугами..." і т. д. Або що ж можна зробити з муллою, який, правда, це було ще за Хрушова, "реферував" у мечеті по-своєму грудневий пленум ЦК КПРС (1963): "Недавно в Москві, з волі Аллаха, відбулися великі збори. Там розумні люди рішили добре угноювати землю, щоб було багато хліба, м'яса, молока. Як добре, що Аллах наповнив їхні думки піклуванням за землю, яку він створив". Роками після

революції мусулмани вимагали трактувати "невірних" ворогами, тепер мулли проповідують: "Вірний повинен жити в згоді з іншими — інакшовірцями, давати їм допомогу. Так вимагає наш пророк".

Ортодоксальні комуністи і партійні демагогі протестують проти толерування таких проявів серед визнавців ісламу. Коли в ісламському русі дійшло до гострої критики окупації Афганістану, тоді як Москві потрібна була "допомога" радянських мусулман, з'явилися гострі атаки проти "недооцінки реакційної ролі ісламу в побуті, поведінці і свідомості радянських людей", критиковано "частину інтелігенції", якій байдужа всяка атеїстична пропаганда. В органі ЦК КП Узбекистану "Правда Востока" від 20 грудня минулого року про це пише в дуже агресивному тоні професор Джабаров. Він закликає покінчити з байдужим ставленням до релігії, посилити комуністичне виховання, передусім молоді, і т. ін.

Дещо інакше ставить наголоси відомий Ігор Беляєв у статті "Ислам и политика" в "Литературн-ій газет-і" від 16 січня ц. р. Він цим разом повчає, що іслам має "два боки" — реакційний і прогресивний. Останній проявляється у формі протесту проти системи, яка їх поневолює, наприклад, в Альжирі, Марокко (у 1950-их роках), Ірані. Треба заперечувати консервативні принципи ісламу, але водночас підкреслювати і підтримувати деякі його вимоги, що "об'єктивно спрямовані проти імперіялізму та неоколоніялізму". Пікантно звучить такий пасус у статті, яка, до речі, була цитована багатьма газетами та журналами на Заході:

Між іншим, хитрощі американських та західноєвропейських засобів масової інформації призвели до того, що в мусулманських країнах постало фальшиве уявлення, неначе б радянські комуністи — ледве не закляті вороги релігії. Це не відповідає правді. Звичайно, ми, комуністи, є атеїстами [...]. Одначе Ленін ніколи не ставив собі завдання провадити війну з якоюнебудь релігією, ані в своїй програмі, ані в якихось інших партійних документах.

Беляєв запевняє, що радянська влада не має жадних проблем зі своїми мусулманами, а протилежні твердження — це вигадка закордонних ворогів.

Отож, Джабаров за приспінення і поглиблення акцій для знищення ісламу, а Беляєв твердить, що така політика — це антирадянські вигадки.

Опір солідарности і дистанс, зорієнтований не на конфлікти

Методи інтеграції, русифікації та нищення національної самосвідомости є назагал ті самі супроти всіх народів, крім росіян, — це частина "єдиної" національної політики партії. Вони практикуються в рафіновано замаскованих формах і виправдуються як поступ у дальшому розвитку всіх народів. Найважливіші з них:

"Інтернаціоналізація" партії, держави, народів, робітничих колективів; "зближення" народів, під чим розуміється своєрідна уніфікація культури, виховання, поведінки і т. д. "радянських людей", які в сумі трактуються як "радянський народ", не радянська нація, а — покищо ще на "нижчому" етапі розвитку — нова "спільнота народів", що створилася в наслідок постійного "зближення" народів. Найганебнішим інструментом цієї політики є русифікація, що роками йде під гаслом *дискваліфікації* національних мов як не здатних розвинути свою власну наукову мову й одночасно накидання російської мови не лише як засобу комунікації в багатонаціональній державі (це може ще можна б якось виправдати, якби воно не було притокою до шовіністичного розсадження культур та нищення народів), але й як *єдиного* шляху до скарбів світової і російської науки та техніки.

Усі ці механізми нищення самосвідомості народів Радянського Союзу після 63 років існування цієї системи є показником шовіністичного звиродніння радянського керівництва. Їх треба трактувати серйозно, бо режим здійснює цю політику за допомогою терору, акції репресивних органів та масової пропаганди, що завжди знаходить помічників серед кар'єристів, малоросів та того елемента, який прекрасно характеризує наша приказка: "Дохла риба пливе завжди за течією".

Ці механізми творення "радянського народу" мають серед мусулман *найменші* успіхи. Відпорність цих народів виявляється в інших формах, ніж у Прибалтиці або на Україні, і порівняно з усіма підрадянськими народами має найбільші досяги.

Пригляньмося до т. зв. "інтернаціоналізації" мусулманських народів. Середня Азія з Казахстаном. Україна та Прибалтика є головними осередками міграції росіян; вистачає лише пригадати, що Середня Азія та Україна мають багато зайвої робочої сили, і буде зрозуміле, що йдеться не про економічно виправдану міграцію, а про політичну акцію. За останнім переписом 1979 року частка росіян серед населення Узбекської РСР становить 10,8%, Казахської 40,8%, Киргизької 29,9%, Таджикицької 10,4% і Туркменської 12,6%. покищо немає даних за 1979 рік про поділ на сільське і міське населення республік за національностями, тому подам кілька прикладів за станом перепису 1970 року, щоб зрозуміти, як росіяни забезпечили собі панівну позицію в тих республіках.

У найпередовішій — Узбекській РСР 89% росіян жило по містах, з того числа 564.584 у столиці Ташкенті — проти 512.962 узбеків! У Казахстані 69,1% росіян жило по містах, у столиці Казахстану Алма-Аті росіяни становлять 70,2% населення, а казахи лише 12,1%. В інших середньоазійських республіках становище таке саме або ще гірше. Воно віддзеркалює роками

форсовану політику *штучно* зберегти застарілі структури через опанування міст російським елементом, руками якого була проведена індустріалізація, що зветься в партійній літературі "безкорисною братньою допомогою" росіян народам Середньої Азії. Ця однобічно спрямована міграційна політика була ще й тому явним колонізаторським заходом, що вже перед Другою світовою війною в цьому районі було достатньо розвинене середнє фахове та високе національне шкільництво і були можливості приспішити вишкіл місцевих технічних і наукових кадрів у відповідній кількості (а не на показ для чужинців і для пропаганди).

У наслідок цієї політики основна маса середньоазійських республік живе по селах, куди росіян аж ніяк не тягне. Тому всі русифікаторські акції не доходять до основної маси населення, з якою мусулманська міська інтелігенція, а частково навіть партійні функціонери та комсомольці солідаризуються. У радянській Азії курсує дотеп майже в стилі "Радіо Єреван" — ми за "злиття" з росіянами, але в Азії воно повинно початися від "злиття" росіян з китайцями...

"Інтернаціоналізація" середньоазійських мусулман справді важка справа, це потверджують радянські демографи, що дістали доручення слідкувати за процесами "інтернаціоналізації" радянських народів. Однією з таких штучно форсованих форм в республіках СРСР є мішані подружжя. Партія їх підтримує як ідеальні форми "інтернаціоналізації". У Середній Азії ця форма "зближення" закінчилася, принаймні частково, невдачею та ще й із скандалами. Виявилось, що навіть у таких подружжях, де батько є росіянин, хлопчик виховується під тиском мусулманського оточення як мусулманин. Коли в Москві розійшлися вістки, що "русских мальчиков обрезают!" — посипалися протести міщухів. При цій нагоді можна пригадати, що різні вістки потверджують негідну поведінку великої частини українців у Середній Азії, що, емігрувавши туди за останні десятиріччя, творять там один фронт "надлюдей" разом з росіянами.

Усе це вимагало б багато уточнень. Тут обмежимося лише на одній важливій інформації. З "інтернаціоналізацією" в СРСР пов'язується "розселення" головних народів, себто штучний, запланований переїзд людей зі своїх традиційних місць поселення на територію інших народів. За переписом 1970 року, середньоазійський район зберігає свою етнічну специфіку найбільше з усіх інших районів. Якщо можна говорити про якесь інтенсивне "розселення" мусулман, то лише в межах їхньої етнографічної території, штучно поділеної на "республіки", а переїзд до немусулманських республік мінімальний, без демографічного, а тим більше політичного значення.

У Середній Азії існує великий опір русифікації, хоча тиск

партії набрав останніми роками брутальних форм. За переписом 1979 року, мусулманські народи назвали мову своєї національності як рідну у відсотках (у дужках дані за 1970 р.): узбеки 97,5 (98,0), казахи 98 (97,5), азербайджанці 97,9 (98,2), таджики 97,8 (98,5), туркмени 98,7 (98,8), киргизи 97,9 (98,8). Ця група народів стоїть на першому місці в визнанні мови свого народу рідною мовою. Серед росіян лише 0,1% не говорить по-російському. Хоч поза РРФСР живе 23,8% росіян, себто 17,3%, лише 3,5% з них подали, що говорять також однією з мов народів СРСР. Як на націю, що проповідує "інтернаціоналізм", дещо мало. Це найважливіші демографічні проблеми, які великою мірою показують успіх мусулман в обороні своїх прав.

Є ще одна важлива форма натиску на все неросійське населення в рамках "зближення": викорінювання "пережитків минулого", впровадження нових традицій, звичаїв та формування "комуністичної моралі" радянських людей. За останні місяці можна зауважити зміцнення зусиль партійного апарату, щоб саме цими методами досягнути перелому в поставі мусулман. Але справа з "моральністю" також дуже складна, бо радянські мусулмани самі вікинули багато засад ісламу, що походили з-перед століть і в багатьох ісламських країнах втратили вже своє значення, наприклад, застосування різних форм покарання жінок (бичування, відтинання частин тіла та ін.). Це не була якась "капітуляція" перед системою, а просто впливало з вищого культурного розвитку, зрозуміння, що й релігія не може стояти на місці. У зв'язку з цим визнавці ісламу відповідають партійним функціонерам (так пише вже згадуваний Джабаров): "Наша релігія потрібна для плекання найбільшої моральності, у цього не треба нас повчати, бо між пропагандованою моральністю комуністів і ісламською моральністю немає різниці". Визнавці ісламу розгорнули свою проти-пропаганду під гаслом: найвищі моральні цінності може розвинути релігія, а політичні уявлення й дії утруднюють виконання такої важливої для людства місії. Тепер партійні бюрократи школять на швидку руку пропагандивні кадри з комсомольців та членів партії мусулманських народів, бо ідеологи згодні в тому, що можуть програти бій за виховання, головне молоді, як програвали на цьому відтинку дотепер.

Чи можлива зміна політики Москви до радянських мусулман?

Радянські експерти твердять, що ця проблема не актуальна, бо нема чого змінювати, все добре, переслідувань немає, молитися можеш, як тобі хочеться, ми не вороги релігії, як це ми

вже чули від Бєляєва... Але, з другого боку, у зв'язку з шумуванням в ісламському світі ніхто не вірить ні на Заході, ні на Сході, що мусулмани в радянському світі сплять сном блаженних. Найважливішою є їх свідомість, що режим тепер потребує їх і, без перебільшення можна сказати, потребує так, як ще ніколи в історії СРСР. Тому треба сподіватися, що все буде зроблене, щоб не провокувати конфліктів, а може, й наявні поменшувати. До таких конфліктів належить опір русифікації, зокрема в таких брутальних формах, як впровадження російської мови як розмовної в дитячих садках. Тому що природний приріст росіян дуже низький, відношення чисельности російських дітей до дітей місцевої національності міняється в тих республіках, де приріст є високий, а таке є становище в районі Середньої Азії. Щоб уникнути "кризи" на цьому відтинку національної політики, опрацьовано спеціальну програму для вивчення російської мови в дитячих садках Узбекської РСР, яка стала зразком для дитячих садків інших республік. В одній студії Інституту російської мови Академії Наук СРСР 1977 року автори скаржаться, що на шостому році життя російську мову вивчають лише 233 тисячі мусулманських дітей, тоді як кількість дітей у Середній Азії становить багато мільйонів. Офіційно твердять, що таке навчання не буде перешкодою для вивчення національної мови, але з практики знаємо, зокрема з досвіду України та Білоруси, що всі ці заходи для "поліпшення вивчення російської мови" переслідують лише одну мету — нищити національну свідомість, ідеалізувати значення російської мови, щоб сприяти обрусінню, вже змалку вщеплювати зневагу до всього, що для кожної нації найдорожче, — рідної мови, культури, історії. Партиїні ідеологи відкрито говорять, що російську мову не можна трактувати лише як засіб комунікації, вона сьогодні, в умовах "зрілого соціалізму", виконує функцію формування особистости, допомагає краще розуміти не лише радянське суспільство, але також усе, що діється в світі. Не виключено, однак, що шовіністичне керівництво з суто утилітарних причин буде гальмувати принаймні крайні вияви такої культурної політики, зокрема мовної, супроти мусулманських народів.

Показником цієї вимушеної обережності була недавня конференція представників мусулман з різних теренів Радянського Союзу, на якій дискутувалося ставлення радянських мусулман до визнаців ісламу за кордоном. У радянській пресі, включаючи приступні авторові центральні органи компартій п'яťох республік Середньої Азії, не було згадки про цю подію. Інформації походять від московського кореспондента органу КП Італії "L'unità" від 2 лютого ц. р. На цій зустрічі вирішено відбуту в Ташкенті в вересні ц. р. велику "Ісламську конференцію": "15 століть Егіри, століть миру і дружби з народами" (дата втечі

Мохаммеда до Мекки і початок мусульманського календаря). Водночас прийшли відомості, що дозволено переходити кордон Радянського Союзу з Афганістаном та Іраном за спеціальними паспортними, щоб уможливити відвідини родин, а крім того, запроваджено "прикордонну торгівлю". Таких полегшень нема, приміром, між Радянським Союзом і Румунією (найбільш розвинена прикордонна торгівля з Фінляндією, а останнім часом також між Україною та Польщею [Львів — Жешув]). Правдоподібно, таких родинних зв'язків поміж сусідами з одного і другого боку кордону нема багато, але все таки це показує, що радянське керівництво намагається якось злагодити ситуацію та прагне використати своїх ісламців для пропаганди серед братів у вірі по другому боці кордону. Серія статей про мусульман буде друкуватися в журналах з метою вивчити їхнє становище в Радянському Союзі. Пресове агентство "Новости" повідомило про пляновану масову появу видань різними мовами світу про радянських мусульман. У Москві заплановано виставку мохаммеданських архітектів, нові великі тиражі Корану друкують у Ташкенті та Баку.

Москва потребує допомоги своїх мохаммедан, якої вони поки що не можуть дати, бо хоч живуть у Радянському Союзі, але почуваються солідарними з однією п'ятою всього людства, зі світовим ісламом. Правда, Москва може сподіватися, що знайдуться (з волі Аллаха!) корисні для неї пропозиції. Але радянські мохаммедани знають тепер свою ціну, на тлі останніх подій вони можуть обороняти свої національні інтереси краще, ніж інші народи Радянського Союзу. Багато важить ще й те, що їх з кожним днем щораз більше. Головні нації середньоазійських республік разом з Казахстаном, а також з Азербайджаном нараховували 1959 року 15.945 тисяч осіб, а 1979 року 32.261 тисячу, — приріст на 102 відсотки, тоді як приріст росіян (не лише природний, але й коштом русифікації) становив 20 відсотків.

Мусулмани в СРСР

Айше Сейтмуратова

Загальновідомо, що від Дністра до верхоріччя Волги, на північному сході, а також по всьому Сибіру споконвіку проживали переважно тюркські племена. Основна частина тюркських народів на початку середньовіччя прийняла іслам. Ці народи живуть тепер головне в Середній Азії, Казахстані, на Кавказі, в Сибірі та в Центральній Росії.

До 1944 року в Криму також проживали мусулмани — кримські татари (кипчацький народ).

Перш ніж говорити про варварський акт знищення кримських татар, коротко викладу долю мусулман за радянської влади.

Одним з перших декретів радянської влади був декрет про відокремлення церкви від держави та школи. Таким чином, релігію практично відокремлено від народу та зокрема молоді. Це й є наріжний камінь, закладений для боротьби з релігією.

У період так званого розкуркулювання передусім почали нищити релігійних діячів: ішанів, муллів. Почали закривати мечеті, ліквідувати медресе. (Лише в 1960-ті роки відкрито медресе в Бухарі, з обмеженою кількістю учнів). Найсильнішого удару ісламові завдано відходом від арабського шрифту.

У "Большой советской энциклопедии" написано: "До 1927 р. кримські татари користувалися арабською абеткою; в 1927 році вони прийняли латинізований 'новий алфавет'" (БСЭ, 1937, т. 35, ст. 319). Докладніше мова про "новий алфавет" у статті "Латинізація писемности". 1936 року запроваджено другу "реформу" національної писемности мусулман — латинську абетку замінено російською.

Штучна заміна національної писемности мусулман розлучила молоде покоління з літературною та історичною спадщиною народу. Так духовно пограбували молоде — майбутнє — покоління мусулманських народів. Початок фізичного знищення мусулманської інтелігенції в 1930-ті роки збігся з духовним знищенням старих кадрів: стара інтелігенція не знала "нового

9-10 квітня ц. р. в Лондоні відбулася міжнародна конференція мусулманських меншин. Містимо (з невеличкими скороченнями) виступ на цій конференції Айше Сейтмуратової, відомої активістки руху за повернення татар до Криму, не раз арештовуваної в СРСР. Тепер вона перебуває в США.

альфавету". І, нарешті, ця "реформа писемности" завдала удару єдності мусулман СРСР з мусулманами світу! Сьогодні мусулмани в СРСР позбавлені можливості знайомитися з арабською літературою, історією та культурою, а також із мусулманами Сходу.

У наші дні в мусулманських республіках школярі, починаючи з 2-ої класи, разом з рідною мовою, інтенсивно студіюють російську. Навчальна програма приділяє рідній мові стільки ж годин, як і російській. В Узбекистані в 1970-их роках проведено дві чи три конференції "Про поліпшення викладання російської мови". Вже небагато лишилося, як поки якогось дня в конституції УзРСР прочитаємо: "Державною мовою УзРСР є російська". Це й є політика "злиття націй" шляхом русифікації. Аналогічне явище спостерігаємо в усіх національних республіках.

Для мусулман в СРСР Коран майже не видається, а якщо його й видають, то дуже малим накладом, арабський шрифт майже неприступний молодому поколінню. В дні курбан-байраму та ураза-байраму мусулмани не мають права на відпочинок. Народних мусулманських свят радянська держава не визнає, вважаючи їх релігійними та віджилими.

У Програмі КПРС зазначено: "Партія буде всіляко розвивати нові, спільні для всіх націй революційні традиції будівників комунізму..." ("Программа КПСС", Москва [Политиздат], 1974, ст. 115). Творець радянської держави Ленін писав: "Ми повинні боротися з релігією. Це абетка всього матеріалізму, отже й марксизму" (В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 17. Москва, 1971, ст. 418).

Сьогодні на сторінках "Літературн-ої газет-и" ми читаємо, що Ленін і радянські комуністи "ніколи не ставили перед собою завдання вести війну проти будь-якої релігії. Ні в своїй партійній програмі, ні в будь-яких інших партійних документах" (Ігор Беляєв. "Ислам и политика", — "Литературная газета", 16 січня 1980 р.). Ця стаття в "Літературн-ій газет-і" розрахована на тих вірних, що не є громадянами СРСР і уявлення не мають про програму КПРС та вчення Леніна. Але мусулманські народи в СРСР добре вивчили і практично випробували вчення Леніна і програму КПРС.

Росія почала здійснювати свою мету — нищення кримських татар — з дня так званого "приєднання" Криму, в 1783 році, майже 200 років тому. Це був тільки початок.

Герцен у журналі "Колокол" (видаваному ним у Лондоні) у статті "Гоніння на кримських татар" писав: "Максимович із козаками почав карати й грабувати в усіх селах, козаки гвалтували жінок, у селі Тшей зашмагали 7 чоловік і при цьому оголошували, що з приходом російського війська всі татари будуть перерізані"

("Колокол", випуск IV, ч. 117, 22. 12. 1861. У факсимільному виданні 1962 р. [Москва, Академія Наук], ст. 973).

В наслідок періодичних вигнань з рідних земель на чужину (до Туреччини, Балкан, інших країн), фізичного нищення та цькування за період 1783-1917 рр. від колись 5-7 мільйонного народу в Криму на час установлення радянської влади лишилося 102 тис. кримських татар. Забігаючи наперед, відзначу, що в 1967 році — році 50-ліття радянської влади — в Криму не було жадного кримського татарина, крім бронзового погруддя Амет-хан Султана — двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-випробувача.

Вернімося до джерел, що потверджують пляномірне нищення мусулман Криму — кримських татар у СРСР.

"Энциклопедический словарь" Ф. Брокгауза і І. Єфрона (СПб 1895) подає: "Етнографічний склад населення різноманітний [...]. Татари становлять переважну частину населення (до 89%) в гірській околиці і коло половини в степовій" (т. 16А [32], ст. 877).

Перегорнім "Большую советскую энциклопедию" 1937 року видання. Тут побачимо такі дані: "Населення Криму — 875,1 тис. чоловік. [...] Національний склад: татар — 23,1%; росіян — 43,5%; українців — 10%; німців — 5,7%; євреїв — 7,4%; інших — 10,3%" (т. 35, ст. 294).

Тепер відкріймо ту ж таки енциклопедию 1973 року видання. Тут читач дізнається: "Населення. Основне населення області (себто Криму — А. С.) — росіяни (67,3% 1970 р.), 26,5% становлять українці, проживають також білоруси — 2,2%, євреї — 1,4% та інші" (т. 13, ст. 514).

Гадаю, коментарів ця статистика не потребує. Виникає запитання: де ж поділися кримські татари? Там таки в БСЭ 1973 року, в розділі "Кримсько-татарська мова" читаємо: "Кримсько-татарська мова, мова татар, що жили до 1944 року в Криму і тепер проживають в основному на території Узбекської РСР. Належить до кипчацької групи тюркських мов" (т. 13, ст. 517).

Так мовою статистики засвідчується факт нищення мусулман Криму — кримських татар:

1900 рік — 88% татар у Криму;

1937 рік — 23,1% татар у Криму;

1973 рік — 0,0% — на землі татарській немає татар.

Коли і яким чином "перекочував" кримсько-татарський народ до Узбекистану? Про це я — і як кримська татарка, і як свідок варварського акту нищення мого народу — сповідаюся братам, мусулманам Сходу й Африки.

Ось як відбувалося виселення кримських татар 36 років тому. На світанку 18 травня 1944 року солдати НКВД (нині КГБ) з автоматами в руках вдиралися до помешкань кримських татар — по 2-3 солдати на один будинок. Людей піднімали з ліжок. На

збирання давали 15-20 хвилин. Подекуди людей вже з ночі зганяли на цвинтарі й під автоматами тримали до ранку, поки не завантажили в вагони для худоби. Пізніше ми дізналися, що цей варварський акт вчинено за наказом Комітету оборони СРСР. А за два роки цей підступний акт узаконила Президія Верховної Ради СРСР — найвищий законодавчий орган радянської держави.

18 травня 1944 року всю націю — від немовлят до старечі — завантаживши в вагони для худоби, повезли на загибель. У запльомбованих товарних вагонах, голодних і роздягнених, під конвоєм автоматників, везли безборонних дітей, жінок, старих та інвалідів, — тих, чії батьки, чоловіки, сини й доньки билися на фронтах Другої світової війни супроти фашизму, разом з усіма народами світу.

Хіба можна забути оті "душогубки" на колесах, страхіття трижневої "подорожі" до місць заслання, під час якої люди пухли з голоду, під час якої людей заїдали воші, поруч із хворими й голодними лежали та розкладалися трупи тих, хто помер у вагонах по дорозі.

Поїзди не зупинялися по кілька діб, а якщо й зупинялися, то двері все одно були запльомбовані. Тільки тоді, коли досягли пісків Казахстану, поїзд зупинено й конвоїри дозволяли виносити трупи з вагонів. Ховати не дозволяли, трупи залишали під залізничними насипами. На території Казахстану й Середньої Азії стояла спека. Люди задихалися без повітря, від смороду випарів у вагонах, багато людей божеволіли. У Казахстані нас везли без їжі, без шматка хліба, без води ще кілька діб.

Плачу й стогону мого народу ніхто не чув, ніхто не бачив трупів, звалених уздовж залізниці. Але ще страшніша доля спіткала нас на місцях заслання — в Узбекистані, Казахстані та на Уралі. Спецпоселення та спецкомендантський нагляд. Ми не мали права віддалятися від спецпоселень далі, як на 5 км. За порушення — 20 років каторги (наказ за підписом Молотова). Від 16 років ми щомісяця мусіли ходити відзначатися до комендантури. Не мали права відвідувати рідних і близьких, якщо вони жили далі, як за 5 км. Навіть на поховання батька син не міг піти, якщо вони перебували в різних спецпоселеннях.

1944 року я була маленька, не досить чітко усвідомлювала виселення, але добре пам'ятаю голод — бачила, як умирало багато кримських татар. Подорослішавши, ми, діти 1944 року, усвідомили страшну трагедію свого народу. Зрозуміли: проти нас вчинено свавілля й беззаконня. Ми почали збирати документи й матеріали про загибель кримських татар 1944-45 рр.

Ми, ініціатори національного руху кримських татар, провели всенародний опит. (Одразу ж хочу заважити, що опитом не охоплено всі 100% кримських татар. Дані можуть збільшитися, але

ні в якому разі зменшитися). Ось результат опиту:

Вислано з Криму 18 травня 1944 року 238,5 тис. кримських татар, серед них:

- дітей (до 16 років) — 99.400;
- підлітків (до 18 років) — 13.300;
- жінок (понад 18 років) — 93.200;
- чоловіків (старших та інвалідів) — 32.600.

Усе доросле чоловіче населення перебувало на фронтах Другої світової війни.

В 1944-45 рр. загинуло:

- з 99.400 дітей — 45.922;
- з 13.300 підлітків — 6.144;
- з 93.200 жінок — 43.085;
- з 32.600 чоловіків — 15.061.

Таким чином, без жадної кулі знищено 110.212 кримських татар, переважно жінок і дітей. Народ нищили голодом, холодом, хворобами, горем. На Уралі багато хто був роздертий дикими звірами, як, наприклад, мати письменника Черкез Алі.

Наведу деякі, здані мною до ЦК КПРС у Москві, листи, що в них змальовано страшні картини загибелі кримських татар. Ось один із них:

Молода жінка, прив'язавши до грудей своє немовля і клучочок з каменем, при переправі через річку кинулася в воду...

У іншому листі змальовано події, що відбувалися в Самарканді:

Для прибулих кримських татар були організовані так звані лазні. При вході до лазні люди мусили здати одяг на "прожарку", оскільки вони не милися по кілька тижнів. Примувували знімати ковтки, кільця. Цих коштовностей, звичайно, не повертали, декому не віддали навіть одягу. Чимало людей виявилися напівроздягненими або зовсім голими. Одна літня жінка не змогла винести цієї ганьби і тут таки, на стадіоні, де їх тримали, вмерла. Людей погнали, а труп лишився лежати.

А от лист про загибель кримських татар, що його написала до ЦК КПРС Тензіле Ібрагімова:

З нашого села вивезли 30 родин, живими лишилися неповні 5 родин. І в них залишилися 1-2 особи, решта загинули від голоду і хвороб. Моя племінниця Шейхісламова Манубе з вісьмома дітьми була вислана з нами, а чоловік її був з перших днів війни в Радянській армії й там загинув. А родина загиблого воїна померла голодною смертю в Узбекистані, тільки одна дівчинка на ім'я Пера лишилася живою, але від перенесених страхів і голоду стала калікою.

Наші чоловіки були на фронті, і не було кому ховати вмерлих, часто трупи лежали кілька діб разом із живими.

В Аджімамбетової Аджігульсум чоловіка схопили фашисти. З нею лишилися троє дітей: одна дівчинка і два хлопчики. Родина голодувала так само, як і ми. Ніхто не допомагав їм ні матеріально, ані морально. В результаті від голоду спочатку вмерла дівчинка, а потім — в один день — два хлопчики. Мати не могла рухатися від голоду. Тоді власник будинку викинув два дитячі трупики на вулицю, на берег арику. Діти — кримські татари — викопали могилки й поховали нещасних хлопчиків. Хіба можна переповісти? Такий тягар на серці, важко згадувати. Скажіть мені, чому дозволили такі страхіття?

Кримсько-татарський письменник Шаміль Алядін свідчить:

По приїзді, наприклад, до міста Бекобату по 50-100 чоловік загнали до землянок, що в них перед тим жили німецькі полонені. У таких жахливих умовах татари почали гинути...

Один із славних синів кримсько-татарського народу Мамеді Чобанов у своїй заяві на ім'я Генерального секретаря ООН К. Вальдгайма пише:

Мені вже тридцятий рік, і жадного дня з 29 років я не користувався правами повноправного громадянина СРСР, оскільки мав нещастя народитися кримським татариним. Маючи 20 днів від народження, в травні 1944 року, я був висланий зі своєї батьківщини, з Криму, разом з усім нашим багатостраждальним народом. Наша родина потрапила на Північний Урал, де першої ж зими замерз і вмер мій батько — не доживши до 50 років, від голоду й холоду захворіла на туберкульозу моя старша сестра — вона померла, маючи 21 рік.

Усе моє дитинство пройшло на чужині, на засланні, під спецкомендантським режимом. Нам не дозволяли віддалятися від місця проживання навіть на кілька кілометрів. Усе моє покоління дітей кримських татар тих літ виросло в напів'язничних умовах.

Є листи, що в них змальовано, як немовлята ссали груди мертвих матерів, діти ховали своїх батьків, діти ховали дітей.

У той самий час, коли нас далеко від батьківщини нищили фізично — голодом, холодом, хворобами, горем, — у Криму сокирами, ломами, кайлами, бульдозерами, тракторами вандали ХХ століття нищили кримсько-татарські мусулманські цвинтарі, а з надгробків будували свиноферми та вбиральні, камінням надгробків вкладали дороги. Зруйновано кількасот мечетей, медресе.

Початком нищення культури, літератури, мистецтва, історії кримсько-татарського народу був той день, коли Потьомкін, після "приєднання" Криму до Росії спалив архів Кримського ханства. Тоді знищено найцінніші стародавні рукописи та книги. 1944 року на майданах Криму знов палахкотіли вогнища — палили кримсько-татарські книги, твори клясиків, перекладені кримсько-татарською мовою, палили Коран — священну книгу мусулман.

Після 1944 року знищено багато пам'яток культури. Наприклад, у Бахчесараї зруйновано цілі архітектурні ансамблі: Газі-Мансур, Азіз-Джамі.

У Радянському Союзі є люди, що протестують проти нищення мусулманської культури в Криму. У відповідь на свою заяву малярка Ногаєвська дістала таке: "На Вашу заяву пояснюємо, що середньовічна вежа, про яку говориться в Вашій заяві, архітектурною пам'яткою не є". Підпис — Ліпатов.

Музеї Криму пограбовано — всі пам'ятки історії, матеріальної культури, мистецтва та побуту кримських татар розкрадено та знищено.

Використовують не лише бульдозери й трактори, лопати й кайла, але також перо, ножиці та вогонь. Кримсько-татарський народ пограбовано не лише матеріально й духово — нас також прагнуть позбавити пам'яті. Одразу ж після виселення кримських татар із Криму, бюро Кримського обкому ВКП(б) (нині КПУ) приймає постанову "перейменувати населені пункти, ріки й гори, що їхні назви пов'язані з татарським походженням":

місто Карасубазар — на Білогорськ,

село Беш-Терек — на Донське,

село Азамат — на Малинівку,

село Сейтлер — на Нижнегорськ і т. п.

Протестуючи з приводу перейменування, російський письменник К. Паустовський писав: "Цей випадок з перейменуванням свідчить про відсутність елементарної культури, зневагу до народу, до країни" (К. Паустовський. Собрание сочинений, т. 5, Москва, 1968, ст. 566).

Кримсько-татарському народові змінюють усе, фальсифікують історію, перекручують легенди, казки, забороняють співати багатьох народних пісень, забороняють твори дореволюційних прозаїків та поетів, знищених як "вороги народу" чи як вороги радянської влади. У "Большой советской энциклопедии" 1937 року видання зазначено: "Кримсько-татарська література надзвичайно багата своїми казками, легендами, народними піснями, приказками" (т. 35, ст. 320). Там таки дано високу оцінку усній творчості народу: "Як своєю тематикою, різноманітністю жанрів, так і своїми мовними особливостями, усна творчість кримсько-татарської літератури являє величезну цінність".

Нищиться не тільки кримсько-татарський народ, але й національна культура кримських татар. Але загальносвітова культура — то є гармонійний історичний взаємозв'язок культур усіх народів світу. Тому нищення окремих національних культур треба розцінювати як замах на загальносвітову культуру. Сьогодні національна культура кримських татар перебуває на краю загибелі. Щоб потвердити сказане, наведу дані про народну освіту

в Кримській АРСР довоєнних часів. За даними "Большой советской энциклопедии", 1937, кримсько-татарський народ мав у 1936-37 рр.:

866 початкових шкіл — 59.684 учні;

214 неповних середніх шкіл — 56.933 учні;

83 середні школи — 47. 817 учнів (т. 35, ст. 302).

Тільки в 1940 році було 3.215 учителів, що викладали рідну мову. Того ж тільки року видано 218 назв книг. Кримсько-татарський народ мав п'ять інститутів, зокрема науково-дослідний інститут мови та літератури, технікуми, училища, театр, що в ньому ставили п'єси класиків Сходу, клюби, бібліотеки, татарський Державний ансамбль пісні й танцю тощо. Сьогодні кримсько-татарський народ не має жадної школи (нема навіть букваря!) рідною мовою, жадної культурної інституції.

Починаючи від 1957 року кримські татари ведуть боротьбу не тільки за повернення на батьківщину, до Криму, але й за збереження національної самобутности, рідної мови, культури. З 1964 року кримсько-татарський народ посилає до Москви своїх представників. Не раз таким представником посилали й мене. Яку ж відповідь діставав і дістає кримсько-татарський народ? Це масові побиття та погроми кримських татар — у Чирчику (1968 р.), Ташкенті (1967 р.), Ангрені, Бекобаті, Маргілані, Фергані, Коканді, Андіжані (1966); облави та арешти в Москві, Сімферополі, Ташкенті. Арешти, суди, ув'язнення багатьох представників нашого народу в Москві, Криму, Узбекистані. Щоб залякати кримсько-татарський народ, каральні органи (КГБ та міліція) почали й фізичне нищення активістів національного руху кримських татар. 1967 року в місті Янгі-Уле (Узбекистан) застрелено Фемі Алієва, 29 років. У 1969 році в дніпропетровській тюрмі вбито Февзі Сейдалієва, 40 років, — четверо дітей лишилися сиротами. На початку 1970-их років від побиття помер у в'язниці тридцятилітній Фарух Асанов.

У цій нерівній боротьбі багато активних учасників національного руху кримських татар не виходять з тюрем і таборів. Ось деякі імена: Мустафа Джемілев і Сейдамет Меметов — засуджені вп'яте, тепер перебувають на засланні; Лютфі Бекіров засуджений учетверте; Ельдар Шабанов, Решат Джемілев, Мамеді Чобанов — засуджені втретє. У січні 1980 р. вдруге засуджено Роллана Кадієва — вченого-фізика, викладача Самаркандського державного університету. В Криму лише в 1979 році кинуте за колючий дріт десятки синів і дочок кримсько-татарського народу: Ебазера Юнусова, Гулізар Юнусову, Айше Усманову (її дітей примусово заборотили до інфекційної лікарні), Іззета Усту, Сейрана Хиркару, Рідвана Усейнова, — цей список можна вести далі й далі. За зимовий період 1978-79 рр. з Криму вислано понад

50 родин кримських татар, що повернулися туди після указу Верховної Ради СРСР "про громадян татарської національності, що жили в Криму" від 5 вересня 1967 року. Погромні виселення знов супроводжувалися конфіскацією майна, грабунками, крадіжками коштовностей та грошей у кримських татар. Одне слово, сама влада в Криму чинить здириства. На знак протесту, проти сваволі та беззаконня влади щодо кримських татар у Криму заподіяли самогубство чотири чоловіки, а один із них, Муса Мамут, спалив себе на очах у міліціонера, який прийшов, щоб заарештувати його вдруге.

Один із представників влади в Криму, начальник районного відділу внутрішніх справ (РВВС) заявив кримським татарам: "Зимою і влітку, вдень і вночі, за будь-яких обставин будемо виселяти. Я виконую наказ згори — з Москви, а тому звертайтеся до Москви".

Кримські татари — 250 осіб — у березні 1979 року прибули до Москви і 15 березня в приймальні Президії Верховної Ради СРСР оголосили дводенну голодівку на знак протесту проти арештів активістів національного руху, а також проти виселення татарських родин з Криму. В тюрмах Криму оголосили голодівку Сейдамет Меметов та Рідван Усейнов. Діляра Сейтвелієва оголосила голодівку на знак протесту проти арешту її брата Мустафи Джемілева. Неможливо на кількох сторінках описати горе мого народу, його боротьбу проти гоніння та нищення. Керівники радянської держави 35 років провадять політику народобивства, взаконену державними актами радянської влади. Про деякі з них я вже писала. Однак хочу сказати ще про два останні акти радянського уряду за 1978 рік: перший — наказ міністра внутрішніх справ Узбекської РСР від 26 квітня 1978 року (ч. 221). На підставі цього наказу кримським татарам заборонено виїзд з Узбекистану до Криму. Так в Узбекистані знов запровадили спецкомендантський нагляд над кримськими татарами.

Другий акт — постанова Ради Міністрів СРСР від 15 серпня 1978 року (ч. 700) "Про посилення паспортного режиму в Кримській області". Озброївшись цією постановою, каральні органи Криму вчинили погромні виселення кримсько-татарських родин узимку 1978-79 років. Змальовуючи погромні виселення з Криму в зимовий період 1979 року, кримські татари в своєму зверненні до президента Франції Валері Жіскар Д'Естана пишуть: "Безборонні старі моляться, шукаючи порятунку в Усемогутнього, молоді, ризикуючи своєю 'волею', тайкома дістаються до Москви, щоб ще раз звернутися до радянського партійно-урядового керівництва. Але, як завжди, крик душі нашого народу лишається не почутим ними. Натомість у Москві їх арештовують і найактивніших судять". (Звернення від 15 березня 1979 р.). Щоб ви, учасники мусулманської конференції, мали чітке уявлення про те, як провадять

виселення кримсько-татарських родин, наведу кілька фактів: родину Лятифових 28 грудня 1978 року примусово виселено з міста Білогорська (Карасубазару). В родині — дві малолітні дитини, старший син служить у Радянській армії. Керували виселенням начальник Білогорського РВВС Черніков, начальник КГБ м. Білогорська Ільїнов та начальник паспортного відділу Білогорська Пісклова. Виконували виселення наряд міліції з дружинниками, працівники міської автоінспекції (ГАІ), що мали 8 авт, пожежні авта, два автобуси, вантажні авта. У виселенні однієї родини брало участь понад 70 осіб. Родину вивезли у відкритий степ і залишили — просто неба, зимою. Родина Лятифових знов повернулася до Білогорська. 17 січня 1979 року цю родину знов виселили.

Ще один факт. Родина Меджітової Аліє — троє чи четверо малолітніх дітей, сама Аліє вагітна. Виселяли з селища Зуї Білогорського району 20 грудня 1978 року. Відомо, що Меджітова протягом трьох дів разом з дітьми перебувала у в'язниці, про дальшу долю Аліє та її родини нічого не відомо.

Народи світу в травні 1980 року відзначатимуть 35-ліття закінчення Другої світової війни, а для мого народу війна ще триває, і кінця їй не видно.

18 травня — день жалоби. Кримські татари в цей день ідуть до мусулманських цвинтарів, де поховані рідні та близькі, що загинули в 1944 році, й моляться. Однак у цей день каральні органи кидають усю свою міць на кримських татар: опилюють цвинтарі отрутохімікатами, замикають брами цвинтарів, не пускають туди, б'ють, арештовують, судять. Викликають муллів до КГБ та МВС (міліція), лякають, погрожують арештом. При обшуках вилучають священну книгу мусулман — Коран. Наприклад, при обшуку в Мамеді Чобанова в Криму 1979 року в його матері вилучено Коран та її заощадження — 3.000 крб.

За 35 років гоніння на кримських татар голова Духовного управління Середньої Азії та Казахстану ні разу не став на оборону мусулман — кримських татар.

Мовчать брати — мусулмани Сходу, Азії та Африки. Не чує моління кримських татар мусулманська святиня — Мекка.

Пророк Магомет перед смертю сказав: "О, народи, запам'ятайте мої слова й бережіть їх. Знайте, що всі мусулмани — брати між собою, а тому й рівні у всьому, ви становите одну родину — братів".

Сьогодні в Радянському Союзі вбивають, винищують ваших братів-мусулман — кримських татар. Як кримська татарка я звертаюся до всіх братів-мусулман світу! Захистіть і врятуйте від загибелі своїх братів-мусулман — кримських татар. Вірю, що голос мого народу долине до серця й розуму 800-900 мільйонів мусулман світу!

У МІСТІ І ДОВКОЛА

Анна-Гая Горбач

Кому з читачів "Сучасности", крім кількох буковинців, щось каже назва Сучава? Маю на увазі не гірську річку, що бере свій початок в буковинських Карпатах в Шипоті Сучавським і пливе вздовж сьогодняшнього румунсько-українськорадянського кордону на схід, щоб на долах влитися в Серет, а місто Сучаву, адміністративний, індустрийний та культурний центр північної Румунії. Заснована десь у 14 ст., Сучава була впродовж 2 століть престольним містом молдавських воевод і зазнала під час Стефана Воеводи (1456-1504), що зумів втриматися пів століття проти угорців, поляків та турків, свого найбільшого розквіту. Сучава, чи "Сочева", як її ще сьогодні називають гуцули (від слова сочети — текти) не єдина географічна назва північної Румунії українського походження: Городник, Білка, Воловець, Воронець — сьогодні місцевості з чистим румунським населенням, говорять про те, що перші молдавські воеводи, які, прийшовши з Мармарошини, тут заснували угорську пограничну область, сперлися при розбудові молоді держави на українську людність і, головне, боярський прошарок, що був доповнений галицькими боярами, які шукали нових спільників проти експансії поляків. На жаль, цей спільний українсько-румунський період історії майже не досліджений.

Румунська історіографія після короткого періоду неупередженості повернулася на шовіністичні манівці при дослідженні виникнення молоді молдавської держави в першій половині 14 ст., а в нашій історіографії спроби вияснити внесок українського боярства в розбудову Молдавії в її початковій фазі майже не існують. На цей внесок вказує не тільки те, що мова молдавських грамот до початку 16 ст. слов'янська і переважно українська, не тільки тісна спорідненість дому Мушатів з українськими княжими родами північної Буковини, але й наявність по буковинських монастирях старих церковних пам'яток, поставлених у Галичині. Тепер ці монастирі мають невеличкі музеї, де ці пам'ятки зберігаються. Зрештою і перша молдавська єпископія з Радовець підлягала митрополитові в Галичі. Про спорідненість воевод-

ських родів з українськими боярами чи княжими родами мовчить румунська історіографія, однак про неї говорять промовисто камінні надгробні плити, виписані старослов'янськими епітафами з генеалогічними вказівками та поминальниками в буковинських монастирських церквах.

Якийсь час румуни оминали назву Буковина і намагалися спопуляризувати Молдова де Сус — Горішня Молдавія, однак останніми роками таки повернулися до давньої слов'янської; правдоподібно, не вдалося історикам давнини та археологам відкопати якусь римсько-дацьку передслов'янську назву, як це сталося в деяких частинах Семигороду, де до давньої звичної місцевої назви причепили ще "дацьку" (Клуж-Напока).

Сучасну Сучаву розбудовано також як туристичний центр — кількаповерховий готель, туристичне бюро, автобуси і таксі стоять до послуг туристам, що хочуть відвідати довколишні старі монастирі-фортеці, що вславилися своїми фрескамм.

Ми потрапили до Сучави літом 1979 р. саме в розпалі "бензинової кризи", самі клопоту з бензином не мали, але були свідками драматичних сцен між поляками чи то чехами та пихатими дамочками з туристичного бюро, що дістали розпорядження продавати чужинцям бензинові купони тільки за західню валюту. І хоч Румунія вславлена тим, що там за "чубук" можна все дістати, один дотепний румун нам пояснив, що перші дні після нового розпорядження всі тримаються букви закону, аж після якогось часу, коли все вляжеться, люди починають вертатися до старої стихії. Самі румуни, хоч тепер уже можуть навіть у власній країні дочекатися черги, щоб купити авто — либонь з тих 5000 штук, що їх замовили китайці, а опісля не взяли, бо при відборі зажадали, щоб виміняно в 10-ох автах двері, а ті ніяк не підходили, чому і скасували весь закуп — але бензин такий дорогий у порівнянні з заробітками, що важко собі уявити. Не диво, що на цю тему курсують навіть анекдоти. Одну таку анекдоту я вчула випадково на пошті: в майбутньому при бензинових станціях працюватимуть лікарі психіатри і міліція. Лікар-психіатр досліджуватиме, чи покупець бензину ще при здоровому глузді, коли готовий платити майже астрономічну ціну за бензин, а міліціонер розслідуватиме, звідки в нього стільки грошей...

Сучаву треба оглядати здалека, з пагорбів, де стоять руїни могутньої фортеці, під якою згинув козацький син Тиміш Хмельницький; останніми роками вона повільним темпом реставрується. Готичні вікна колишньої каплиці показують, що майстрами так само, як у Нямці, де залишилися тільки сліди старої фортеці Стефана Воеводи, були прийшли з Семигороду німці-"саси." З фортечних пагорбів Сучава приваблива у мерехтінні літнього гарячого сонця, вона кличе до себе своїми

церковними банями, чепурними геометричним узором викладеними черепичними дахами церков і монастирів.

Центр опанований новими досить стандартними спорудами, в яких не жаліли скла. Тут міститься адміністрація, партійні бюро, велика книгарня — переважно це шкільні підручники, румунська белетристика, пропагандивна література, але є й скромні відділи з літературою чужими мовами, що її видає "Критеріон". Тут ми натрапили й на деякі видання українських авторів, що живуть у Румунії. На туристів розрахована й велика сувенірна крамниця, де переважають народні текстильні вироби з улюбленими *хірами* (золотими і срібними нитками), якими переткані горботки, вишиті жіночі блюзки. Немало тут сувенірів з дерева, що набрали "кічового" характеру: мініатюрні буковинські хатки і "гражди", криниці з журавлями, сопілки, на яких ледве чи можна грати — все воно відоме також з Західньої України, де також продукують ці хатки, гриби, орли, одне слово "народно-мистецький" мотлох.

Але людей з міста, з ближчих і дальших сіл у цих крамницях не багато, вони купчаться в бічних вуличках, де харчові крамниці, крамниці з текстилем на одяг, де невеличкий ярмарок. Що роками тут постійно панує брак того чи іншого товару, витворився якийсь психічний голод навіть на речі, які не конче в дану хвилину потрібні. Ми везли були наших рідних до Дорної, славного колись за Австрії купелевого міста в Карпатах, що його навіть увічнила Ольга Кобилянська в своїй повісті "Через кладку". Порівнюючи з австрійським часом, Дорна "спролетаризувалася", але залишилися сліди старого чару Марієнбаду у мініатюрі з чудовим парком, казино, клясицистичними альтанами. Однак наші родичі мали тільки те в голові, щоб оббігати всі крамниці й закупити такі речі, яких немає в Радівцях чи Сучаві. Можливо, що ми, пересичені матеріальними добрими, не маємо вже виrozumіння для ментальности людей, які десятиліттями в постійній погоні за чимсь, чого не достачає.

Найбільш притягають на Буковині торги і ярмарки. Тут бо можна попасти в народну стихію, розбалакатися з якимсь цікавим дядьком, що продає чудові плетені й розмальовані кошики, а чи з бабцею, що принесла на торг тільки кілька пучок звіробою, що тут зветься пожарницею і лікує майже всі хвороби. Столи торговиці вкриті дашками, щоб сонце не в'ялило фрукти й гордину. Які смачні запахи такого базару! Гори кавунів, гірки червоних помідорів, темноглубих баклажанів, які ми в дитинстві називали "чорною бідою", жовтого, зеленого й червоного перцю, солодкі і квашені огірки, пахучий кріп, цибуля, часник, капуста, червоная картопля "американка" (якої чомусь вже в Німеччині немає), свіжо зарізані обскубані кури, курчата, качки, пискляві курятка в скриньках... А покупці переважно пухкі міські зарозумілі

мамаші, що обмацують та обципують товар, відломлюють кусок домашнього сиру, пхають палець у горщик сметани достеменно так, як я це пам'ятаю з дитинства. Часом здається, що тут час став на місці, що нічого не змінилось. Ті ж низькі, вохрою помальовані одноповерхові хати, правда жалюгідно облуплені і врослі в землю в міжчасі, ті ж "бадіки" і "леліци", обвантажені мішками і кошеллями, з вимученими спрацьованими обличчями. Єдина зміна в їхньому вигляді, що на них уже не домоткані сорочки, штани, кептарі, а дрантивий, виляючий у сонці текстиль, на ногах не постолы чи черевики, а якісь жалюгідні гумові гальоші, в яких ноги десь випривають до білої шкіри...

Колективізація села проведена суцільно на долах і на підгір'ї, де терен дозволяв з'єднати орану землю. В горах, як ми вже писали раніше, колгоспів немає, залишилися самостійні господарства, їхні власники вирощують для держави рогату худобу, яку продають за державні ціни, й зерно. Це привело до того, що селяни з гірських околиць у кращому соціальному становищі, ніж на долах, де вони всі приневолені працювати в колгоспі. І тут однак весь тягар падає на жінок, бо чоловіки втікають у промисловість, яку Румунія старається розбудувувати також у Буковині (деревобрівна, текстильна, цемент тощо).

Впадає в око неприхильне наставлення міського населення до селян, що в базарні дні загачують місто своїми підводами, вельосипедами, приходять пішки, якщо живуть недалеко міста. Селяни скуповують хліб по крамницях і ним годують дріб і свині, що їх плекають по своїх малих господарствах, які як і в Радянському Союзі, їм дозволяють тримати. Міщухи не думають при тому, що селяни через це і забезпечують їх свіжим молоком, дробом, городиною і фруктами. Коли спостерігати торговицю, то можна запримітити, що дешевий третьоякісний товар, привезений з державних господарств завжди залишається нерозпроданий, зате товар селян, часами вдвоє дорожчий, йде куди краще.

У Радівцях на торговиці, в день "ярмарку", зустрічаю і давнього знайомого з Воловець, що тут рік-у-рік продає свої дерев'яні вироби: гарно вирізьблені дерев'яні ложки і варехи, вилка, якими добре вибирати квашену капусту, дерев'яні ножиці на огірки тощо. Цього разу знаходжу в його "сортименті" дуже гарно вирізьблені ступки товкти часник, то й заходжуся коло них.

— А, панічку, та я вас знаю, як сі маєте? Знов приїхали з Германії у стару цару?

— Дякую, гаразд, а як ви? Все ще торгуєте своїми ложками?

— Та що мені робити? А що ви привезли на продаж з Германії?

— Я нічим не торгую...

— Е, пані, та ви б були коси привезли, то такі файні гроші би зробили...

— Та нашо тут коси потрібні, хіба в крамниці нема кіс?

— Є, пані, є, та ніц не варта, тільки німецька коса щось вартує, ці румунські за м'єгкі.

В народну стихію можна зануритися і під час відпусту, як це нам вдалося в містечку Сереті, де його справляли в колишній греко-католицькій церкві Преображення на 6 серпня. Церква була набита українськими вірними, що з'їхалися і зійшлися з довколишніх сіл. Місцевий парох і один священик з Мармарошини, що приїхав на допомогу, щоб висповідати людей і миропомазувати, мали нелегкий день. Відправа, як і в інших колишніх українських греко-католицьких парохіях, що їх прилучено до румунської православної церкви, відбувалася церковнослов'янською мовою української редакції. Співали віряни, але й хор, аж церква ходором ходила. Такі відправи я переживала тільки ще на Пряшівщині й подекуди в Югославії. Ця активна участь вірян має щось дуже привабне й переконливе. Хоч це був понеділок, отже, робочий день, на відпуст прийшли і старші і молодші, багато дітей.

Однак ми ствердили, що старші зверталися до дітей уже румунською мовою. На наше запитання, чому дівтора не говорить по-українськи, нам відповіли: "Щоб їм було легше в школі, адже без добрих знань румунської мови не можна скласти іспитів, щоб уступити до вищих шкіл". Діти між собою властиво говорили по-українськи, скільки ми це могли ствердити. Але таке наставлення батьків, особливо по містечках і містах, довело в молодих українців до витворення почуття нижчости, коли виринаються вони в вищі навчальні заклади. Колись у Сереті була українська педагогічна школа, після війни там десь до половини 1960-их років вишколювали вчителів, що мали навчати по українських селах. Тепер українське навчання зредуковане до добровільного предмету в кількох клясах. У мережі вищої школи або ліцею молоді українці скоро асимілюються, немов вир, втягає їх сильна стихія румунської культури.

Звичайно це здібні діти селян і міщан, бо української інтелігенції в Буковині залишилося дуже мало. Рештки старої буковинської інтелігенції живуть як румуни по великих містах Семигороду, Банату, й навіть у самому Букарешті. Їхні діти вже цілком засимільовані. Для сільської української молоді, що здобуває вищу освіту, немає рідної духової атмосфери, де б вона могла розвиватися і затримати свою національність. Хоч конституція гарантує рівноправність всіх меншин з румунським населенням, тільки німці й угорці в Семигороді, де вони здавна мали власні культурні інституції, мають можливість плекати рідну культуру, дати молоді духовий виряд, що її охоронить від винародовлення.

Ситуацію української молоді найкраще окреслив один молодий українець, студент університету, що сам походить з селянської родини: "Ми, українці, нещасний народ, бо ми не маємо свого Бога, ніхто нас не хоче знати, ніхто нас не шанує, ніхто нам не хоче допомогти..."

Українське населення, що живе в Румунії, чи то в південній Буковині, чи в Мармарошині, в Банаті чи в Добруджії, надто неусвідомлене, а материк ним не цікавиться й не сприяє їхньому збереженню. Ще за Австрії, коли вихідці з українських сіл Буковини не потрапляли під вплив українського політичного чи культурницького оточення, вливалися в сусідню румунську стихію, що зуміла навіть у той час, коли національні меншини — за Австрії — були рівноправними втягти до себе багато українського елемента. Так витворився тип українського інтелігента (наприклад, учителя), що з опортунізму чи страху перед владою під час активної служби не рушить пальцем, щоб зберегти молодь від асиміляції, ба навіть перевиконує "п'яни" і в суто українських селах пильнує, щоб діти на шкільному подвір'ї не розмовляли по-українськи, але, вийшовши на пенсію, скиглить і нишком плаче, як то пропадає наш народ, які то селяни наші без почуття національної честі і які то зухвали й підлі наші воріженьки...

Повернімось до відпустів. Про Івана Сучавського, чи св. Івана Нового, моці якого в Сучаві, я вже писала 10 років тому* і не буду повторюватися. Тут тільки згадаю, що напіві по румунських церквах звучать різно. В церкві св. Івана вони нагадують галицькі церковні мелодії, мабуть, через те, що моці переховувалися кілька десятиріч у Жовкві і звідти прибули в Сучаву деякі ченці; але в прадавній серетській церковці, яку колись збудували руські купці (їхні надгробні плити з відповідним написом в притворі), румунські дяки витягали мелодії, що дуже нагадували співи балканських муедзинів.

З охотою відвідую в Сучаві велику книгарню, де можна листкувати мистецькі альбоми з репродукціями архітектурних пам'яток Буковини, — старих мананастирів-фортець, захованих переважно в гірській околиці, а також альбоми предметів матеріальної культури — тканин, вишивок, дереворізьби, писанок. Тут уже справді важко розібрати, хто від кого "крав", як то люблять висловлюватися деякі суперпатріоти, чи румуни від українців, чи навпаки. Століття, прожиті в дружньому сусідстві, часто навіть у мішаних селах, особливо в новіших оселях серетського повіту, але й також у горах, витворили багато спільностей у звичаях (ходження з козою під Новий рік тощо), в мотивах вишивки, техніці виробу полотна і шерстяних тканин,

*Сучасність 1968, 7.

сукна, кожухів, сардаків тощо. У вітринах крамниць з фолкльорними виробами й сувенірами красуються тарелі, дзбанки, свічники "радовецької" кераміки, що майже тотожна з косівськими виробами. Ще 15 років тому, при моїх перших відвідинах Румунії після війни, цю кераміку визначали по музеях як "кераміку з Кут", тепер ця назва зникла, це вже стала оригінальна "радовецька" кераміка. Кілька разів я відвідувала ще старого майстра Кулібабу, що в австрійські часи навчався в Кутах і відкрив між війнами свою майстерню в Радівцях. Сьогодні майстерню веде його син; старий Кулібаба, румунського роду, вже помер. На тарелях та дзбанках можна знайти ті самі гротескові мотиви, що й на тарелях Бахметюка, той же самий рослинний розпис, ті самі барви зелено-брунатно-жовті, що й на покутських виробих.

Не зважаючи на приписи, що чужинецьким туристам можна на ніч затримуватися тільки в приписаних готелях або в шатрах, можливість руху необмежена. Українець, що хоче побути в українському селі давнього типу чи то на долах, чи в підгір'ї, чи навіть у самих Карпатах, має на Буковині чи в Мармарошині неабиякі можливості вибору. Тільки, на жаль, наші туристи не надто промітні, а подорож у ті околиці вимагає хисту до імпровізації, уміння спілкуватися з "народом". Є в ній і малий ризик, — щоб не впасти при переїзді карпатських перевалів якимсь сучасним "опришкам" у руки, як нас перестерігали в Семигороді. Але ми, дві жінки тільки, переїхали безпечно двічі минулого літа три карпатські перевали й ствердили, що опришків таки треба відвести в царину легенд. З Кімполюнгу (Довгополе) можна новою дорогою почерез Садову перетяти гори в напрямі на Молдовицю, а за два роки має бути побудований новий шлях, що йтиме крізь гуцульські оселі вздовж річки Бродини, попри Шипіт Сучавський аж на славу з Першої світової війни Кирлібабу, де відбувалися вирішальні бої між "москалями" і австрійським військом. Тож заохочую до мандрів гуцульськими пляями...

Нове академічне видання творів Лесі Українки

Леся Українка. ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У 12 ТТ. Київ, Академія Наук УРСР (В-во "Наукова думка"), 1975-1979.

До редакційної колегії цього видання творів Лесі Українки належать такі особи: Є. Шаблійовський (голова), М. Бернштейн, Н. Вишневська, Б. Деркач, С. Зубков, А. Каспрук, П. Колесник, В. Микитась, Ф. Погребенник. Принцип розташування матеріялу — жанрово-хронологічний: т. 1 — поетичні твори, т. 2 — поеми й поетичні переклади, тт. 3-6 — драматичні твори, т. 7 — прозові твори і перекладна проза, т. 8 — літературно-критичні та публіцистичні статті, т. 9 — записи народної творчості і пісні з голосу Лесі Українки, тт. 10-12 — листи.

Супроти попередніх видань творів Лесі Українки тут маємо деякі нові матеріяли, зокрема записи народної творчості та пісні з голосу Лесі Українки, а також багато листів, до цього часу ніде не публікованих. Але — з другого боку — тут немає деяких поезій, статтей і листів, які були опубліковані в попередніх виданнях, а також деяких творів, які були опубліковані в 1920-их рр. Розгляньмо кожний том зокрема.

У першому томі бракує двох поезій: "Ізраїль в Єгипті" і поезії "І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!". Ці поезії друкувалися в попередніх радянських виданнях (Леся Українка. Неопубліковані твори. З рукописів підготувала до друку Марія Деркач. Львів [В-во "Вільна Україна"], 1947; Леся Українка. Поезії, т. 1. Серія "Бібліотека поета". Київ, 1961; Леся Українка. Твори, т. 1. Київ, 1963). Тепер цензура не пропустила цих поезій, бо своїм ідейним змістом вони натякали на сучасну дійсність на Україні, до того ж саме порівняння боротьби Ізраїлю з боротьбою України проти поневолення її Росією, очевидно, не подобалося радянським цензорам. Крім того, ніхто з читачів не може повірити, що в цій поезії Леся Українка прославляє "возз'єднання України з Росією", як про це свого часу писав Олег Бабишкін (1963). Так само, як і в попередньому виданні творів Лесі Українки (1963-1965), у цьому академічному виданні бракує й драматичної поеми з історичною тематикою "Бояриня". Московський терор XVII ст., поневолення людської особи, деспотизм влади, система доносів, національний гніт та жажлива атмосфера несамовитого страху, заляканості — надто вже нагадувала б сучасним читачам не так часи царизму, як умови сучасного життя на Україні та в усьому СРСР. "Психологічний момент у цій поемі покриває історичний", — цілком слушно зазначав М. Драй-Хмара

у своїй статті про "Боярину" (Леся Українка. Твори, том 8. Київ ["Книгоспілка"], 1930, ст. 101). Є деякі підстави думати, що "Боярино", мабуть, таки хотіли надрукувати в виданні творів 1963-1965 рр., бо автор вступної статті до 1 тому О. Бабишкін присвятив "Боярині" аж 35 рядків (Є. Шаблювський у вступній статті до 1 т. видання 1975-1977 рр. присвятив "Боярині" лише 8 рядків). Бабишкін намагався якось "реабілітувати" цю поему, закінчуючи свою коротку аналіз поєми такими словами: "«Добраніч, сонечко! ідеш на захід... Ти бачиш Україну — привітай!» — звернені вже до нащадків, яким судилося в спільних діях з російським і іншими братніми народами повалити царат і збудувати вільне й щасливе життя і в Росії і на Україні". Цензори добре знали, що ці слова Оксани не викликатимуть у читача таких асоціацій, і тому заборонили друкувати "Боярину" і в попередньому і в найновішому виданні творів Лесі Українки.

У 8-ому томі попереднього видання (1965) надруковано дві схожі своїм змістом статті "Утопія в белетристиці" і "Утопія в беллетристическом смысле". Проте, в новому академічному виданні (1977) цієї другої статті, написаної російською мовою, не надруковано. Можна припускати, що радянська цензура не дозволила друкувати статтю, тому що в ній значно гостріше, ніж в українській статті, піддано критиці роман Чернишевського "Что делать?" Мабуть, для радянської цензури неприйнятні були такі рядки цієї статті: "Как беллетрист Чернышевский в этом романе лгал и лгал намеренно, беззастенчиво, не стараясь даже скрыть свою ложь". Далі Леся Українка зазначає, що картина "соціалістичного раю", яку малював Чернишевський у своєму творі, була аж занадто неприваблива і що читачі, "неприятно пораженне казарменной прозаичностью его картин, автоматической сухостью характеров, бедностью психической жизни его персонажей, — говорили с разочарованием: 'Я рад, что не доживу до такого ужасного состояния человечества'" (Леся Українка. Твори, том 8. Київ, 1965, ст. 322-323).

Так само, як і в попередньому виданні, тут не надруковано статті Лесі Українки про В. Винниченка. 1930 року цю статтю надруковано в Книгоспілчанському виданні (в 12-ому томі, стст. 233-263).

Переглядаючи опубліковані в 10-12 тт. листи Лесі Українки, ми відзначаємо, що в новому виданні подано найбільшу збірку листів — 773 листи (в попередньому виданні надруковано 395 листів), але, на жаль, ця збірка не охоплює *всіх* листів Лесі Українки. Редактори цього академічного видання мали в своєму розпорядженні ще *107 листів*, які ніколи не були опубліковані в радянських виданнях, але цих листів ми не знайдемо в 10-12 томах творів Лесі Українки (1978-1979). Більшість цих листів не надруковано в наслідок цензурних заборон. Не надрукований і лист Лесі Українки до М. Драгоманова з датою "червень 1888 року", який був опублікований у двох попередніх виданнях творів Лесі Українки (1956 і 1965 рр.). Можливо, цензорам неприємні були такі слова цього листа: "'Власть тьмы' мені теж зовсім не подобається, отже,

я й просила прислати її не для того, щоб я так уже кохалась у Толстому, а для того, щоб побачить, як може вийти така крайня кацапщина у французькому перекладі...”

Редактори академічного видання, безперечно, знають про листи Лесі Українки, які надруковано в книзі О. П. Косач-Кривинюк, “Леся Українка. Хронологія життя і творчості” за ред. Петра Одарченка, Нью-Йорк, видання УВАН, 1970. Про це свідчить те, що 129 листів, опублікованих лише в “Хронології”, з’явилися тут уперше в радянському виданні. На підставі “Хронології” редактори нового видання творів Лесі Українки виправили деякі помилки попереднього видання: виправили дату одного листа Лесі Українки до О. Кобилянської (див. “Хронологія”, ст. 776 і 12 т. творів Л. У., ст. 525). На підставі “Хронології” виправлено примітку про сина М. Драгоманова (у попередньому виданні Світозара Драгоманова названо племінником Лесі Українки, а в останньому виданні, — відповідно до примітки в “Хронології”, названо його кузеном). Один із редакторів академічного видання Лесі Українки Микитась у своїй брошурі “Проти фальсифікації спадщини Лесі Українки” (Київ, 1974) кілька разів згадує “Хронологію” (стст. 54, 65, 66, 67), нападає на редактора цієї книжки. Отже цю книжку редактори мали і навіть частково використали. Щоб зрозуміти причини пропущення 107 листів, опублікованих у “Хронології”, досить тільки процитувати деякі з цих листів. У листі на Україну до товаришів (написаному в Болгарії 11 січня 1895 р.) Леся Українка звертається до української молоді з закликом активно боротися за політичну волю: “Чи вже перестали у нас вірити в силу слова і потребу вільного слова?... Поки не буде в нас широкої течії вільного слова, то все буде в нас ‘тиша в морі’...” Цей змістовний лист важливий для дослідження генези поезії Лесі Українки “До товаришів” (1895).

В академічному виданні не надруковано багато листів Лесі Українки до М. Кривинюка. Деякі з цих листів особливо цінні тим, що в них Леся Українка висловила свої погляди на московське панування на Україні та піддала гострій критиці російських соціал-демократів за їх нерозуміння і нехтування національної проблеми на Україні. Кілька цитат покажуть, чому радянські цензори заборонили публікувати ці листи. Ось, наприклад, лист до Кривинюка (13. XI. 1902). Леся Українка пише про свій плян написати брошуру про відносини між Україною і Москвою. В цьому листі підкреслюється, що Москва “... обіщанками замилувала очі, тут же свідомо збираючись не додержати їх”. “Може моя компіляція [себто ця запроєктована брошура — П. О.] — пише Леся Українка, — послужить хоч якимсь ‘противоядием’ тим брошуркам про Хмельницького і ‘воссоединение’, що служать досі єдиною історією України на ‘народных чтениях’ і, може, таки труять не раз думку народню”. Один із редакторів нового видання творів Лесі Українки Микитась добре знає зміст цього листа, він згадує цей лист у своїй брошурі “Проти фальсифікації спадщини Лесі Українки”, зокрема згадує

й той уривок із цього листа, що процитований у статті П. Одарченка "Епістолярна спадщина Лесі Українки", надрукованій у "Збірнику на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова" (Мюнхен [Український Вільний Університет], 1971). "Однак, — пише Микитась, — навіть з того уривку, що цитує Одарченко, не видно ніякого негативного ставлення Лесі Українки до визвольної боротьби Богдана Хмельницького". Таж у цьому уривку мова йде не про ставлення поетки до визвольної боротьби Хмельницького, а про її ставлення до монархічних брошур із вихваланням та прославлюванням так званого "воссоєдиненія" України з Росією. Зміст тих давніх монархічних брошур мало чим відрізняється від теперішніх та й улюблене радянське словечко "воссоєдиненіє" запозичене з тих самих старих царславних брошур. Так намагався Микитась перектутити зміст Лесиноного листа, але не зважився процитувати його. "Немає потреби, — пише Микитась, — цитувати тут лист Лесі Українки до Кривинюка" (67 ст.)! Не надрукували й редактори цього листа в новому виданні творів Лесі Українки.

Згадаємо ще лист Лесі Українки до Кривинюка від 18 лютого 1903 р. Леся Українка виступила тут проти ідеї двомовних видань [революційної літератури — П. О.] для України: "Коли ж ті російські видання, — пише Леся Українка, — призначаються для України, то це не наше діло служити 'обрусенію', хоч би й революційному".

У цьому ж листі Леся Українка висловлює своє ставлення до розколу в РСДРП на більшовиків і меншовиків:

Пора стати на точку, що "братні народи" — просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі, зовсім не мають *ідентичних* інтересів, і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської "внутрішньої політики". Яке нам діло, що «Іскра» свариться з «Революционной Россією»? Не наше діло їх мирити... Нам важно, як ті обидві (чи багато) фракції відносяться до нас, до нашої справи, і відповідно тому ми мусимо рішити, з ким нам битись, а з ким миритись...

Ця цитата цілковито спростовує твердження Шабліовського про "ідейні зв'язки" Лесі Українки "з іскрівцями", з "ленінцями". Тому не дивно, що цей лист цензура не пропустила.

Цих прикладів досить, щоб зрозуміти причини гострого цензурування листів Лесі Українки і заборони публікувати ті листи, які своїм змістом суперечать офіційній інтерпретації світогляду Лесі Українки, які викривають фальшиві твердження про політичні погляди української поетки.

У новому виданні не надруковано також лист Лесі Українки до сестри Ольги та М. Кривинюка (27. XI. 1905). У цьому листі Леся Українка повідомляє про те, що "українці національно-демократичного та радикального напрямку мають видавати щоденну газету «Громадське слово», а колишня РУП має видавати соціал-демократичну щоденну газету «Праця»". До цього листа додано оголошення, що газета "Праця"

"здаватиметься при ближчій участі В. Винниченка, Вітика, М. Ганкевича, М. Порша, І. Стешенка, Лесі Українки та інших". Цього листа не надруковано, бо він стверджує, що Леся Українка належала до українського соціал-демократичного гуртка, а не до київської організації РСДРП.

У деяких надрукованих у новому виданні листах зроблено скорочення й пропуски. Наприклад, у листі Лесі Українки з датою 10 березня 1890 року, надрукованому в "Хронології", є таке місце: "... а в самому кінці хор утяв «Србија слободна» (мелодія «Ще не вмерла Україна»). Дивно було чути що мелодію в концерті. Ми з кнакнуо [братом Михайлом — П. О.] руки одбили, плескаючи" ("Хронологія", ст. 110). Цей лист надруковано у 10 томі (1978) з датою 4 березня 1890 р., але слова "мелодія «Ще не вмерла Україна»" пропущені, а на їх місці поставлено крапки...

Відзначимо ще одну фактичну помилку в примітках до твору Лесі Українки "Прощання" т. 3 (ст.381). Автор приміток І. Лучник пише, що цей твір уперше надруковано в виданні: Леся Українка. Твори, т. 11. Київ ("Книгоспілка"), 1929, стст. 163-170. Це не відповідає дійсності. Справді цей твір уперше надруковано разом із вступною заміткою П. Одарченка в збірнику Всеукраїнської Академії Наук "Література", т. 1. Київ, 1928, за редакцією акад. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича (стст. 189-194). Відомості про те, що цей твір уперше надруковано в збірнику "Література", є в примітці до 11 тому творів Лесі Українки видання "Книгоспілка", ст. ХСІІ, а також у книзі "Українські письменники". Біо-бібліографічний словник, т. 3 (Київ, 1963), ст. 263, як і в книзі "Академія Наук УРСР. Видання Академії Наук УРСР. (1919-1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик". Київ [В-во "Наукова думка"], 1969, ст. 345. Немає ніякого сумніву в тому, що автор приміток знав, де вперше надруковано "Прощання", але подав неправдиві відомості.*

Ще про один ляпсус мусимо згадати. 1965 року в 9 томі творів Лесі Українки надруковано лист до А. М. Драгоманової (7. XI. 1897), в якому є така французька фраза: "et une ménagerie qui fait la part de la ménagerie". Цю фразу перекладено такими словами: "І звіринець, який сповіщає про звіринець". В 10 томі нового видання цей переклад виправлено так: "І звіринець, який становить частину звіринця". І французький текст і обидва переклади безглузді! У книзі О. Косач-Кривинюк: "Леся Українка. Хронологія життя й творчості" на ст. 408 подано правильний текст французької фрази і правильний переклад її, в наслідок чого ця фраза цілком відповідає контекстові: "et une ménagère qui fait la part de sa ménagerie" — "І господиня, яка є частиною свого

* Цікаво, що автор приміток до 7 тому Т. Г. Третяченко не побоявся написати, що оповідання "Пізно" вперше надруковано у тому ж збірнику "Література", ст. 187-188.

звірниця. Якби редактори звернули увагу на текст листа й переклад французької фрази, уміщений у "Хронології", вони уникли б повторення помилки, допущеної в попередньому виданні творів Лесі Українки.

На закінчення мусимо відзначити й позитивні сторони цього найновішого академічного видання творів великої української поетки. В цьому виданні надруковано такі твори, які не входили до попередніх збірок творів: перекладні твори — драма М. Метерлінка "Неминуча" (вперше надрукована в ЛНВ, 1900, кн. 9), драма Г. Гауптмана "Ткачі" (в перекладі на російську мову), вперше надрукована окремим виданням 1905 р. (Вид. "Донская речь"). Крім того, в 6 томі надруковано уривки незакінчених творів, які раніше друкувалися в 1945-1948 рр. в різних радянських журналах, в книжці А. Гозенпуда "Поетичний театр" (1947) та в збірнику "Арго" (1914).

В 7 томі надруковано Лесині переклади деяких творів Франка на російську мову, переклади на українську мову деяких творів М. Гоголя, а також деякі зразки перекладної прози з французької, італійської та німецької мов.

У 8 томі вперше надруковано статтю Лесі Українки "«Михаэль Крамер». Последняя драма Г. Гауптмана". У перекладі українською мовою цю статтю опубліковано в журналі "Всесвіт", 1976, ч. 3.

Особливу цінність становить 9 том, в якому опубліковані записи народної творчості та пісні, записані з голосу Лесі Українки. Тут уперше опубліковано "Колодяженські пісні з рукописного зошита", "Народні пісні до танцю", "З репертуару кобзаря Гната Гончаренка" та ін. Тут подано не тільки тексти пісень, а й їх мелодії. Треба також відзначити дуже цінні примітки до цього тому (автори О. Дей і С. Грица). Цей том становить велику наукову вартість.

Академічне зібрання творів Лесі Українки в 12 тт. видано тиражем у 100 000 примірників на доброму папері з численними ілюстраціями в гарній оправі з золотим тисненням.

Але цей цінний 12-томник не цілком відповідає вимогам академічного видання. Він був би справжнім академічним виданням, якби його не зіпсувала жорстока цензура, якби в ньому були надруковані поезії "Ізраїль в Єгипті" та "І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!", якби була надрукована драма "Бояриня", стаття про Винниченка, якби без усяких скорочень були надруковані *всі листи* Лесі Українки, зокрема численні листи до М. Кривинюка. Повне академічне видання творів Лесі Українки стане можливим, коли здійсняться мрії великої української поетки, які вона висловила ще тоді, коли їй було лише 23 роки: "Чи вже перестали у нас вірити в силу слова і потребу вільного слова?" (підкреслення — П. О.).

Петро Одарченко

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРОТИ ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДЕЙ

Високоповажані Панове!

Гратулюю Вам і п. Петрові Балеєві за його знамениту статтю "Коли ми вже станемо політичним народом?..." (На жаль не знаю титулу п. Балея, що, зрештою, не суттєве, а все ж таки було б добре, коли б Редакція схотіла подавати деякі дані про авторів, скажім, на початку чи при кінці статті, як це водиться в інших журналах).

Було б добре і побажане, щоб того роду статті були друковані не тільки в "Сучасності", але теж і в інших часописах, зокрема, напр., у "Свободі".

Сумно і прикро, коли люди, які вважають себе за провідників або хочуть формувати громадську думку серед української спільноти "ще не навчилися розрізняти ідеологічну статистику національних принципів від політичної тактики до здійснення цих принципів", як слушно завважує п. Балея у своїй статті.

Часом думаю, що деякі люди беруться до справи, до якої не досі або її не розуміють, й у тому вся наша трагедія. До речі, ми є майстрами у відчуженні людей, які для української справи хочуть працювати, коли вони інакше думають.

При тій нагоді, хочу Вам висловити признання за редагування журналу, який з приємністю і цікавістю читаю.

Бажаючи Вам успіхів у Вашій праці, прошу прийняти вислови правдивої до Вас пошани.

Проф. д-р Теодор Мацьків

ПРО НЕКОНФОРМІЗМ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

Шановна Редакціє!

В другому з "Трьох шкіців на мистецькі теми" ("Сучасність", 1980, ч. 5), де Аркадія Оленська-Петришина зрецензувала виставку картин "українських неконформістів", що відбулася в лютому-березні 1980 р. в Нью-Йорку, авторка не звернула уваги на те, що таку виставку слід і рецензувати "по-неконформістському" — себто, слід запитати не тільки, чи виставка була добра, але також чи вона справді була виставкою "українських неконформістів". З кількох причин, виходить, що, на жаль, ні.

Поперше, оскільки величезна більшість усіх експонатів це твори тільки двох мистців — Антона Соломухи з Парижу та Володимира

Стрельнікова з Мюнхену, остільки й виставка ця не є виставкою "українських неконформістів", а виставкою Соломухи й Стрельнікова та інших. Ба навіть величезна більшість (якщо не всі) виставлених творів Соломухи й Стрельнікова походять з часу (1979 р.), коли обидва мистці вже жили й малювали на Заході, а ці праці, звичайно, аж ніяк не можна вважати за приклади "вільної естетичної думки в образотворчому мистецтві в Україні", як писалося в виданій виставковим комітетом брошурі. Ставити ці твори поруч з творами таки з України нелогічно, а в певному розумінні й шкідливо, бо витворюється зовсім помилкове враження про дійсний, мабуть, не домінований Соломухою й Стрельніковим стан "неконформістського" мистецтва на Україні. До речі, ні Соломуху, ні Стрельнікова не можна далі вважати "неконформістами" з тієї простої причини, що, опинившись на Заході, вони mimo найсильнішої волі стають західними мистцями, творчість яких треба розглядати на підставі західних, а не "неконформістських" критеріїв. А коли дивитися на творчість їхню (як і інших неконформістів) з цього, себто західнього погляду, виходить, що вона рішуче "конформістська" — модерна, абстрактна й т. п. Це, звичайно, здорове явище, яке однак не велимінує термінологічну плутанину.

Іншими словами, західня творчість Соломухи й Стрельнікова не повинна б належати до цієї виставки. А біда якраз та, що вона на виставці домінує. Концепційно, це щось подібне до збірника самвидаву, який включав би й "самвидавні" виступи В. Мороза, написані ним уже на Заході.

Є ще інша проблема, яка впливає з домінування на виставці Соломухи й Стрельнікова й стосується безпосередньо до тих таки далі активних неконформістів на Україні. Репрезентовані вони на виставці дуже скромненько — чисельно, але також і *якісно*. Як Оленська-Петришина і натякає, з погляду якості картини цих неконформістів в більшості роблять слабеньке враження, немов би це праці мистців-початківців, які щойно відкрили світ несоцреалістичний. Тематика їхня часом наближається до кічу й етнографічної сахаринності. Однак, це враження, на превелике щастя, зовсім помилкове, бо як було дуже яскраво видно з рішуче неяскового (бо надто швидко проведеного) проясвітлення слайдів коло 300 творів таки тих самих українських неконформістів, що влаштував виставковий комітет 22 лютого 1980 р. в залі Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку, їхня дійсна творчість на багато вищому рівні, ніж та, що на виставці: проясвітлені були переважно абстрактні олії, багато з яких можна позитивно оцінити не тільки з неконформістської, але й західньої перспективи. В такому разі чи не зроблено цим мистцям свого роду кривду, що якраз їхні далеко не найкращі твори були виставлені? Чи не було б краще обмежити виставку на Соломусі й Стрельнікові, як мистцях емігрантських, а твори далі активних неконформістів показувати тільки при проясвітленні слайдів? Тут слід було пристосувати мистецькі, а не націо-

нально-патріотичні критерії — як самі Соломуха, Стрельников та голова виставкового комітету І. Цішкевич трохи по-просвітянському повчали народ того 22-ого лютого — до питання виставляти чи не виставляти. Виставковий комітет, що до речі старався сконфронтувати західню громадськість не на найстійкіших мистецьких барикадах, експортованих з СРСР, також повинен був би цю істину зрозуміти і її триматися. Однак цього не зроблено. А це велика шкода, бо виставковий комітет годі вже звинуватити в тому "діпівському" невмінні, яким до певної міри можна виправдати пересічні українські мистецькі виступи.

Олександр Мотиль

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У "Сучасності" 1980, ч. 6, ст. 40 після рядка "голе, голісіньке", випав знак, що відокремлює поезію.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олександр Смотрич*: Дванадцять ескізів до ніколи не написаної поеми.
8 *Ігор Померанцев*: На волосинці; Під склепінням.
11 *Ольга рудакевич*: без назви.
14 *Василь Барка*: Господар міста (III).
36 *Дзвінка Орловська*: Шиферне коло і фігура жінки.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 38 *Богдан Бойчук*: Відбуті і невідбуті зустрічі з Павлом Вірським.

КУБІЙОВИЧЕВІ — 80 РОКІВ

- 51 *Юрій Луцький*: З народженням.
55 *Іван Тесля*: Володимир Кубійович як географ.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 60 *Іван Лисяк-Рудницький*: Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань.
78 *Василь Гришко*: Початки монтування процесу СВУ.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 90 *Мирослав Прокоп*: Порушення політичних і національних прав в Україні 1975-1980.

У СУСІДІВ, У СОУЗНИКІВ

- 107 *Борис Левицький*: Проблеми іслямських народів СРСР.
118 *Айше Сейтмуратова*: Мусулмани в СРСР.

ЖИТТЯ В СУЧАВІ

- 128 *Анна-Гая Горбач*: У місті і довкола.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 135 *Петро Одарченко*: Нове академічне видання творів Лесі Українки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 141 *Теодор Мацьків*: Проти відчуження людей.
141 *Олександр Мотиль*: Про неконформізм в українському мистецтві.
143 Просимо виправити.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylko Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows. Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Канада:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>США:</i>	G. Lopatynski 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüslikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 1062 141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1980 рік

	одно число:	річно:
Австралія	2.75	26. — дол.
Австрія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	2.000.—	20.000.— пез.
Бельгія	100. —	1.000.— б. фр.
Бразилія	10. —	100.— н. круз.
Венесуеля	3.25	30.— ам. дол.
Голляндія	6.—	60.— гул.
Ізраїль	10. —	100.— із. ф.
Канада	3.25	30.— ам. дол.
Німеччина	5.—	50.— н. м.
США	3.25	30.— ам. дол.
Франція	12.—	120.— ф. фр.
Швейцарія	5.—	50.— ш. фр.
Швеція	12.—	120.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Михайло Осадчий
QUOS EGO...

Мюнхен, 1979, 174 ст. Передмова Катерини Горбач.
Обкладинка Ірини Івахів.

Збірка складається з двох частин: «Сонети Батьківщині» й «Елегії». Один з головних мотивів поезій Осадчого — туга за Батьківщиною в ув'язненні на далекій чужині.

Ціна 6 ам. дол.

Іван Кошелівець

ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподібному» якого більше «чистого золота правди», ніж у «правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Ціна 18 ам. дол.

Микола Руденко

ЗА ҐРАТАМИ

Мюнхен, 1980, 222 ст. Передмова Надії Світличної. Обкладинка Тита Геврика.

Микола Руденко, засуджений в 1977 р. за очолювання Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, відбуває вироки у Мордовських таборах. Увесь літературний доробок Руденка сконфіскований і вилучений з бібліотек СРСР.

Поезії, які увійшли до цієї збірки, написані в ув'язненні протягом 1977-1978 років. Твори Руденка мають широкий тематичний діапазон від філософської лірики до інтимної.

Ціна 9 ам. дол.